

www.arabic.uz

Наҳвнинг 44 қоидаси

Нашрга:
Анвар Аҳмад
тайёрлаган

Тошкент
2014

Муқаддима

1. Араб алифбоси.
2. Калималарнинг турлари.
3. Мозий, музореъ ва амр.
4. Музаккар ва муаннас.
5. Муфрад музаккар ва жамъ.
6. Жамъ (кўплик)нинг турлари.
7. Калом.
8. Мабний ва мўъраб.
9. Бина сўзларнинг хиллари.
10. Мабнийларнинг турлари.
11. Эъроб хиллари.
12. Мусанна ва жамъ тасҳих эъроби.
13. Феъли музореъ эъроби.
14. Афъоли хамса эъроби.
15. Асмои хамса эъроби.
16. Феълнинг насб ўринлари.
17. Феълнинг жазм ўринлари.
18. Феълнинг рафъ ўринлари.
19. Исмнинг рафъ ўринлари.
20. Фоъил.
21. Ноиби фоъил.
22. Мубтадо ва хабар.
23. «Кана»нинг исми (Афъолу ноқиса).
24. «Инна»нинг хабари (Хуруфу мушаббаҳа билфеъл).
25. Исмнинг насб ўринлари.
26. Мафъулум бих.
27. Мафъулум мутлақ.
28. Мафъулум лиажлиҳи.
29. Мафъулум фийҳ.
30. Мафъулум маъаҳ.

31. Мустасна.
32. Ҳол.
33. Тамйиз.
34. Мунада.
35. «Кана»нинг хабари.
36. «Инна»нинг исми.
37. Исмнинг жар ўринлари.
38. Музофун илайҳ.
39. Тобълар.
40. Наът.
41. Атф.
42. Тавкид.
43. Бадал.
44. Эъроб маҳаллий.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱

حروف الهجائية

Араб алифбоси

Ҳаммаси бўлиб араб тилида 28 та ҳарф бор:

أَلِفٌ، بَاءٌ، تَاءٌ، ثَاءٌ، جِيمٌ، حَاءٌ، خَاءٌ، دَالٌ، ذَالٌ، رَاءٌ، زَائِيٌّ، سَيْنٌ، شَيْنٌ، صَادٌ، ضَادٌ، طَاءٌ، ظَاءٌ، عَيْنٌ، غَيْنٌ، فَاءٌ، قَافٌ، كَافٌ، لَامٌ، مِيمٌ، نُونٌ، وَاوٌ، هَاءٌ، يَاءٌ.

Бу ҳарфлар қуйидагича шаклда ёзилади.

ا، ب، ت، ث، ج، ح، خ، د، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق، ك، ل، م، ن، و، ه، ي.

Ушбу 28 ҳарф араб тили алифбосини ташкил этади. Бу ҳарфлар «Алифбо», «Ҳуруф ҳижоия», «Ҳарфу мабоний» номлари билан юритилади.

Ушбу ҳарфлардан و، ا، ي ҳарфлари баъзи ўринларда қисқа ҳижоияни, баъзи ўринларда узун ҳижоияни кўрсатади.

Масалан، ا دегандаги «ا» қисқа ҳижоияни، غاب деганда узунини кўрсатади. Аввалги ҳолда ҳамза، деб исмланиб، сўзнинг ўртасида ёки охирида келганда ء ئ кўринишида ёзилади. Иккинчи ҳолда «алиф мад»، деб аталади.

Шунингдек، «و» ҳарфи баъзи вақт қисқа، баъзи вақт узун ҳижоияни кўрсатади. Масалан، وَرَقٌ، نَوْرٌ деганда қисқа، аммо، سُوْقٌ، مُحَمَّدٌ деганда узун ҳижоияни билдиради. Мана шу узун ҳолатни кўрсатганга «**мад вови**», дейилади.

Шунингдек، «ي» ҳарфи қайсидир вақтда қисқа ва яна қайсидир вақтда узун ҳижоияни кўрсатади.

Масалан: دِيكٌ، جَمِيلٌ деганда қисқа، يَكْتُبُ، بَيْتٌ деганда узун ҳижоияни билдиради. Ана шу узун ҳижоияни билдирганга «**мад йоси**», дейилади. Мана шу уч ҳарфнинг барчаси «**мад ҳарфлари**», яъни чўзувчи ҳарфлар، деб номланади. Барча сўзлар шу ҳарфлардан ясалади. Биз сўзлашганимизда уларни талаффуз этамиз ва бир-биримиз билан гаплашганимизда ишлатамиз.

Масалан: أَبٌ (ота)، أُمٌّ (она)، أَخٌ (ака, ука)، أُخْتٌ (опа, сингил)، اجْتِهَادٌ (ҳаракат қилиш)، نَجَاحٌ (муваффақият). Сўз бир ҳарфли، بِسْمِ

الله даги **ب** (билан) ва **أ** даги ҳамза **أ** (-ми?), икки ҳарфли, м: **مِنْ** (-дан), **فِي** (-да), уч ҳарфли, м: **عَنْب** (узум), **شَجَر** (дарахт), тўрт ҳарфли, м: **جَدُول** (арик) ва **جَعْفَر** (сой), беш ҳарфли, м: **سَفَرَجَل** (беҳи), олти ҳарфли, м: **زَعْفَرَان** (заъфарон), гоҳида эса етти ҳарфли бўлади, м: **اسْتَفْهَام** (сўраш). Сўз ясалганида ҳарфлар сони бундан ошиб кетмайди.

۲

أنواع الكلمات

СЎЗЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Сўзлар уч турга бўлинади:

Биринчиси, феъл дейилади,

Масалан: **كَتَبَ** ёзди, **يَكْتُبُ** ёзаяпти, **يَكْتُبُ** ёзади, **اَكْتُبْ** ёз!

Иккинчиси, исм дейилади.

Масалан: **مُحَمَّد** Муҳаммад, **عُصْفُور** чумчуқ, **تُفَّاحَةٌ** олма;

Учинчиси, ҳарф дейилади.

Масалан: **هَلْ**-ми?, **فِي** -да, **لَمْ** -ма.

Алифбо ҳарфларидан ясалган барча сўзлар учта сўз турига бўлинади.

Биринчиси феъл, иккинчиси исм, учинчиси эса ҳарф, деб аталади.

Феъл, м: كَتَبَ (ёзди), يَكْتُبُ (ёзятти, ёзади), أَكْتُبُ (ёз), دَخَرَ (юмалатди), يُدَخِرُ (юмалатятти, юмалатади), دَخِرَ (юмалат) ва انْطَلَقَ (кетди), يَنْطَلِقُ (кетятти, кетади, انْطَلِقُ (кет) ва اسْتَخْرَجَ (чиқарди), يَسْتَخْرِجُ (чиқарятти, чиқаради), اسْتَخْرَجَ (чиқар) каби калималар, ҳамда иш ҳаракатни ҳосил бўлиши ва замонга далолат қилувчи сўзлар феъл дейилади.

Исм, м: مُحَمَّدٌ (Муҳаммад), عَصْفُورٌ (чумчуқ), تَفَّاحَةٌ (олма), أَرْضٌ (ер), سَمَاءٌ (осмон), شَمْسٌ (қуёш), قَمَرٌ (ой) каби сўзлар ҳамда инсонларни чақириш учун, нарсаларни номлаш учун ишлатиладиган сўзлар ҳам исм дейилади. Шунингдек, инсонлар, тоғлар, дарё ва мамлакатлар номлари ҳамда ҳайвон ўсимлик ёки бирор бир жонсиз нарсага далолат қилувчи сўзлар ҳам исмдир.

Ҳарф, м: هَلْ، فِي، لَمْ، مِنْ، إِلَى، ثُمَّ، кабилар. Бошқа сўз туркумлари (яъни, феъл, исм) билан бирга келганидагина маъно англатадиган сўзлар ҳарф дейилади.

МОЗИЙ (ЎТГАН ЗАМОН), МУЗОРЕЪ (ҲОЗИРГИ-КЕЛАСИ ЗАМОН) ВА АМР (БУЙРУҚ МАЙЛИ)

Феъл уч қисмга бўлинади:

мозий, м: كَتَبَ ёзди; музореъ, м: يَكْتُبُ ёзяпти, ёзади; амр м: اَكْتُبْ ёз!

Юқорида барча сўзлар уч турга яъни феъл, исм ва ҳарфга бўлиниши айтиб ўтилди. Шунингдек, иш-ҳаракат ва замонни англатувчи ҳар бир сўз феъл деб айтилишини ҳам баён қилиб бердик.

Феъл уч қисмга бўлинади: мозий, музорий ва амр. Иш-ҳаракатнинг ўтган замонда бўлганини англатувчи феъл "мозий", деб аталади.

М: كَتَبَ (ёзди), دَخَرَ (юмалатди), انطَلَقَ (кетди), اسْتَخْرَجَ (чиқарди).

Иш-ҳаракатнинг ҳозирги-келаси замонда бўлганини англатувчи феъл "музореъ", деб аталади.

М: يَكْتُبُ (ёзяпти, ёзади), يُدَخِرُ (юмалатяпти, юмалатади), يَنْطَلِقُ (кетяпти, кетади), يَسْتَخْرِجُ (чиқаряпти, чиқаради).

Музореъ феъли «أَيَّتْ» ҳарфлари яъни «Музориъат» билан бошланган бўлиши лозим.

Иш-ҳаракатда талаб-буйруқ маъносини англатадиган феъл "амр", дейилади.

М: اَكْتُبْ (ёз), دَخَرَ (юмалат), انطَلَقَ (кет), اسْتَخْرَجَ (чиқар).

Амр олиш қондаси

Амр феълини музореънинг олти мухотаб сийғасидан икки йўл билан олинади.

1. Ҳарфи музораатни туширилади.
2. Охирини сукун қилинади.

Биринчи ҳарф сукунли бўлгани учун бир алифи васлияни олиб келинади. Агар феълнинг музореъсидаги ўрта ўзаги яъни **يَفْعَلُ** нинг **ع** ни муқобилидаги ҳарфни ҳаракати заммалик бўлса алифи васлияни замма қилинади.

Масалан **أَكْتَبَ** ёз.

Қолган икки ҳолатда васлий алиф касра бўлади.

Масалан **اِفْتَحَ، اِضْرَبَ** каби.

Муаннас мухотаб кўпликни нунидан бошқа нунларни тушиши сукунни ўрнини босади.

۴

الْمُذَكَّرُ وَالْمُؤَنَّثُ

МУЗАККАР (ЭРКАК ЖИНС) ВА МУАННАС (АЁЛ ЖИНС) ИСМЛАРИ

Исм жинсига кўра икки қисмга бўлинади:
Музаккар: عَلِيّ Али, جمل туя, حصان от.

Муаннас: عائشة Оиша, ناقة урғочи туя, هرة урғочи мушук.

Сўзни уч турга (феъл, исм, ҳарф) бўлинишини ҳамда феълнинг уч хил: мозий, музореъ ва амр эканини билдинг. Исм эса иккига бўлинади музаккар ва муаннас.

Эркак жинсини англатадиган ҳар бир исм "музаккар", деб аталади. М: عَلِيّ (Али), حُسَيْن (Хусайн), جَمَل (туя), بَعْل (хачир), حِصَان (от), حِمَار (эшак) ва هِرَّة (мушук).

Аёл жинсини англатадиган ҳар бир исм "муаннас", деб аталади.

М: عَائِشَة (Оиша), فَاطِمَة (Фотима), عَزِيْزَة (Азиза), نَاقَة (урғочи туя), بَعْلَة (урғочи хачир), حِمَارَة (урғочи эшак) ва هِرَّة (урғочи мушук).

МУАННАСЛИК АЛОМАТЛАРИ

Сўзнинг охирига боғланиб келадиган муаннаслик аломатлари;

1. Ҳаракатли муаннас «те» си (тои мудаввара ёки тои марбута).

каби. عَائِشَة، مؤمنة، غزالة، برتقالة، أريكة

2. Қисқа муаннас алифи (алифи мақсура).

каби. سَلْمَى، بُشْرَى، ظُنْمَى

3. Узун муаннас алифи (алифи мамдуда).
هيفاء، حمراء، صنعاء، بيداء

МУАННАС ТУРЛАРИ

Биринчидан: Муаннас далолат қилиш жиҳатидан икки қисмга бўлинади.

1. **Ҳақиқий муаннас** – у туғадиган ёки тухум қўядиган инсон ёки ҳайвонга далолат қилган нарсадир.

Масалан: امرأة، بقرة، حمامة

2. **Мажозий муаннас** – инсон ёки ҳайвондан ташқари нарсага далолат этган нарсадир. Араблар уларни мажозий ҳолатда муаннас, деб муомала қилишган.

Масалан: شمس، دار، حرب

Иккинчидан: Муаннаслик аломатига боғланиш ёки боғланмаслик жиҳатидан уч қисмга бўлинади.

1. **Маънавий муаннас** – ҳақиқий муаннасга далолат қиладида аммо муаннаслик аломати бўлмайди.

Масалан: زينب، سعاد، مريض، أتان

2. **Лафзий муаннас** – музаккарга далолат қилади, бироқ муаннаслик аломати ёпишиб келади.
حمزة، طلحة، زكريا

3. **Маънавий лафзий муаннас** – ҳақиқий муаннасга далолат қилади ва муаннаслик аломати ҳам ёпишиб келади.

فاطمة، ليلي، الخنساء

«Ан–Найм» лугат китобининг 956-бетида 41 та музаккар шакли муаннас сўзлар ҳамда 38 та иккала жинсда қўлланадиган исмлар рўйхати келтирилган.

•

المُفْرَدُ وَالْمُثَنِّي وَالْجُمُعُ

Муфрад (бирлик), мусанна (иккилик) ва жамъ (кўплик)

Исм, шунингдек, уч қисмга бўлинади:

Муфрад, м: فاضل фозил ва فاضلة фозила;

Мусанна, м: فاضلان икки фозил ёки فاضلين икки фозилнинг, икки фозилни; فاضلتان икки фозила ёки فاضلتين икки фозиланинг, икки фозилани;

Жамъ, м: فاضلون фозиллар ёки فاضلين фозилларнинг, фозилларни ёки فضلاء фозиллар.

Исм музаккар ва муаннасга бўлинишини билиб олдинг. Билгинки, исм яна муфрад, мусанна ва жамъга бўлинади.

Бир донани англатувчи исм муфрад дейилади.

М: فَاضِلٌ (фозил) ва فَاضِلَةٌ (фозила) , مُجْتَهِدٌ (тиришқоқ), ва مُجْتَهِدَةٌ (тиришқоқ аёл).

Муфрадга «ا» ва «ن» ёки «ي» ва «ن» қўшилиши билан иккилик исм ясалади ва мусанна деб аталади.

М: فَاضِلَانِ (икки фозил) ёки فَاضِلَيْنِ (икки фозилнинг, икки фозилни) ва فَاضِلَاتَانِ (икки фозила) ёки فَاضِلَاتَيْنِ (икки фозиланинг, икки фозилани) مُجْتَهِدَانِ (икки тиришқоқ) ёки مُجْتَهِدَيْنِ (икки тиришқоқнинг, икки тиришқоқни) ва مُجْتَهِدَاتَانِ (икки тиришқоқ аёл) ёки مُجْتَهِدَاتَيْنِ (икки тиришқоқ аёлнинг, икки тиришқоқ аёлни).

Муфрад музаккар исмга «و» ва «ن» ёки «ي» ва «ن», муфрад муаннас исмга «ا» ва «ت» ни қўшиш билан, шунингдек муфрад исмнинг тузилишини ўзгартириш орқали жамъ ясалади.

М: فَاضِلُونَ (фозиллар) ва فَاضِلِينَ (фозилларнинг, фозилларни) ва فَضَلَاءَ (фозиллар), فَضْلِيَّاتٍ (фозилалар).

Иккилик қондаси

Қоида: Ҳар бир тасния (иккилик) сийғаси муфрад (бирлик) сийғасидан ҳосил бўлади. Ҳар қандай муфрад бўлса ҳам унинг охирига бир алиф билан касрали нун (ان) киритилса тасния сийғаси ҳосил бўлади.

Масалан: عَالِمٌ = عَالِمَانِ، فَرَسٌ = فَرَسَانِ

«Эслатма» Тасния сийғасининг (1) баъзи вақтда ى га қалб қилинади.

Масалан: عَلِيمَانِ، عَلِيمَتَانِ، مَكْتَبَيْنِ، فَرَسَيْنِ каби.

Қоида: Агар муфрад исмнинг охирида аслида «و» бўлган (1) бўлса, тасния сийғасига айлантирилганда шу (1) – (و) га қалб қилинади.

Масалан: عَصَا. عَصَا - عَصَوَانِ эди.

Қоида: Агар муфрад исмнинг охирида аслида «ى» бўлган (1) бўлса, тасния сийғасига айлантирилганда шу «ى» га қалб қилинади.

Масалан: فَتَى. فَتَى - فَتَيَانِ аслида дир.

Қоида: Охирида алифи мақсура бўлган муаннас исмларнинг алифлари тасния сийғасига айлантирилганда «ى»га қалб қилинади.

Масалан: صُغْرَى - صُغْرَيَانِ، حُبْلَى - حُبْلَيَانِ каби.

Қоида: Охирида алифи мамдуда бўлган муаннас исмларнинг ҳамзалари тасния сийғасига айлантирилганда «و» га қалб қилинади.

Масалан: صَحْرَاوَانٍ - صَحْرَاءُ، حَمْرَاوَانٍ - حَمْرَاءُ каби.

Қоида: Охиридаги ҳамзалари аслий ҳарф бўлган исмларнинг ҳамзалари тасния сийғасига айлантирилганда «ى» га ҳам «و» га ҳам қалб қилинмайди.

Масалан: كِسَاءٍ - كِسَاءَانِ، رِدَاءٍ - رِدَاءَانِ، فُرَاءٍ - فُرَاءَانِ каби.

Қоида: Лафзи каби муфрад исмларнинг охирларидаги ҳазф қилинган (و)лари сийғаларида ҳазф қилинмайди.

Масалан: أَحٍ - أَحَوَانٍ، أَبٍ - أَبَوَانٍ، حَمٍ - حَمَوَانٍ، أَخٍ - أَخَوَانٍ каби.

دир. حَمُو، أَخُو، أَبُو аслида лафзлари حَمٍ، أَخٍ، أَبٍ

Қоида: Тасния сийғалари бир калимага изофа йўли билан қўшилиб сўзланганида, охиридаги «ن» лари тушиб кетади.

Масалан: مَكْتَبَاتِكُمْ - مَكْتَبَاتِكُمْ، فَرَسَاتِكُمْ - فَرَسَاتِكُمْ дейилади.

Лекин مَكْتَبَاتِكُمْ деб айтилмайди.

Кўплик қоидаси

Исмни зикр қилиш орқали иккитадан ортиқ нарса ирода этилса, бу исмга **«жамъ сийғаси»**, дейилади.

Масалан: عَالِمُونَ، مَكَاتِبٌ، أَفْرَاسٌ кабилар.

Жамъ сийғалари тасния сийғалари каби муфрад (бирлик) сийғасидан ҳосил бўлади.

1. Баъзи муфрад сийғаларини жамъ сийғасига айлантириш учун исминг охирига сукунлик «вов» билан фатҳали нун яъни (وَن) ҳарфлари орттирилади.

Масалан: عَالِمُونَ - عَالِمٌ каби. Бундай ҳол музаккар исмларда рўй беради.

2. Баъзиларига эса (ا) ва (ت) ҳарфлари орттирилади.

Масалан: عَالِمَةٌ - عَالِمَاتٌ каби.

Бундай ҳол муаннас исмларда рўй беради. Баъзи муфрад сийғаларини жамъ сийғасига айлантиришда исминг вазни ва бирлик шакли ўзгартирилади.

Масалан: مَكْتُبٌ - مَكَاتِبٌ، فَرَسٌ - أَفْرَاسٌ кабилар.

٦

أنواع الجموع

Кўплик турлари

Кўплик уч турли бўлади:

1. جمع المذكر السالم (Соғлом музаккар кўплик) – бирлигига «و» ва «ن» ёки «ي» ва «ن» зиёда қилиш билан иккидан кўпига далолат қилган нарсага айтилади.

М: قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ، إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ

2. جمع المؤنث السالم (Соғлом муаннас кўплик) – бирлигига «ا» ва «ت» зиёда қилиш билан иккитадан кўпига далолат қилган нарсага айтилади.

المرضات رَحِيمَات

3. جمع التكرير (Синик кўплик) – бирлик кўриниши ўзгариши билан иккитадан кўпига далолат қилган нарсага айтилади.

م: رَجَالٌ، كُتَابٌ، أَشِدَاءٌ، صَحَائِفٌ

Синик кўплик кўринишлари

Соғлом музаккар кўплик ва соғлом муаннас кўплик қиёсий бўлиб, аввалгиси оқил музаккар учун, иккинчиси оқил муаннас учундир. Синик кўплик эса самоъий бўлиб, оқилларга ҳам оқилмасларга ҳам, эркакларга ҳам аёлларга ҳам умумийдир.

Қуйидаги мисолларга ўхшаш:

نِعَم	نَقَم	مَنْح	مَحْن
غُلْمَان	صِبْيَان	فِتْيَان	فِتْرَان
أَصْدِقَاء	أَقْرِبَاء	أَعْنِيَاء	أَذْكَيَاء
طَلَبَةٌ	كَتَبَةٌ	سَحْرَةٌ	مَهْرَةٌ
حُرَّاسٌ	حُجَابٌ	حُجَّاجٌ	كُتَّابٌ
قُضْبَان	كُثْبَان	حُمَلَان	عُمَيَان
جَرَحَى	عَرَفَى	مَرَضَى	أَسْرَى
قُلُوب	صُدُور	عُقُول	نُفُوس
بِحَار	جِبَال	حِبَال	صِعَار
رُكَّع	سُجَّد	صُوم	خُشَع
(قُضَاة)	عُرَاة	رُعَاة	رُمَاة
(حُجَر)	عُرْف	صُور	لُعب
قِرْدَةٌ	فَيْلَةٌ	دَبَّيَّة	قِرْطَةٌ جمع قُرْط
منازل	مساجد	مدارس	مصانع
صحائف	سحائب	رسائل	عجائب
أفاضل	أكابر	أعاضم	أعال
أناشيد	أغاريد	أباريق	أزاهير
(خُضْر)	صُفْر	عُرْج	عُمَى
(كُتُب)	سُفُن	شُهَب	عُمْد
(أصحاب)	أنهار	أقمار	أعلام
(فتية)	صبية	غلمة	عليّة

صَحَارَى	عَذَارَى	حَيَارَى	أَسَارَى
قَوَافِل	قَوَارِب	خَوَاتِم	عَوَاصِف
مَصَابِيح	مَفَاتِيح	مَرَامِير	مَنَادِيل
شُعْرَاء	عُظَمَاء	كُرَمَاء	خُطَبَاء
(أَفْعِدَّةٌ)	أَرْعِفَةٌ	أَعْمِدَةٌ	أَفِئَةٌ
(أَوْجُهُ)	أَعِين	أَنْهَر	أَبْجَر
عَصَافِير	قَنَادِيل	قَرَاتِيس	فَوَانِيس

۷

الكَلَامُ

Калом (гап)

Сўзлардан тугал маъно ифода этадиган жумлалар тузилади. Булар калом (гап) дейилади.

Юқорида ўтилганлардан барча сўзлар уч тур: феъл, исм ва ҳарфдан ташқарига чиқмаслигини билиб олдик.

Маълумки, биз суҳбатлашаётганимизда биргина калимани талаффуз қилиш билан чекланмаймиз. Чунки, бир калимани талаффуз қилиш биз ифода қилмоқчи бўлган маъноларни тушунтиришга етарли бўлмайди. Балки, тушунтиришга етарли бўлиши учун талаффуз қилинадиган жумлада етарли

мазмун ифода этадиган икки ёки ундан ортиқ сўзлардан тузилган жумла калом дейилади.

М: الْعِلْمُ نَافِعٌ (илм фойдалидир). الْجَهْلُ ضَارٌّ (Илмсизлик зарардир).

Гап тузишда уч туркум сўзлар иштирок этиши шарт эмас.

Чунки, калом гоҳо фақат икки исмдан, М: عَلَيَّ مُقْبِلٌ (Али келувчидир), баъзида эса бир феъл бир исмдан таркиб топади.

فَاضَ نَهْرٌ (Дарё тошди).

Феъл билан бошланган жумла феълий жумла дейилади.
М: حَضَرَ الْمُعَلِّمُ (Ўқитувчи келди), يَحْضُرُ النَّاطِرُ (Нозир келяпти).

Исм билан бошланган жумла исмий жумла дейилади.

الْأَسْتَاذُ وَاقِفٌ (Устоз турибди), النَّاطِرُ يُفْتِشُ (Нозир текширяпти).

Мана шундай бирор фикр ва мақсад англатиш учун бир неча калимадан қўшилиб ясалган сўзга араб тилида «калом» ёки «жумла», дейилади.

Бир жумлада энг озиди икки калима бўлади. Бу икки калима иккиси ҳам исм бўлиши мумкин مُحَمَّدٌ مُجْتَهِدٌ каби.

Бири феъл иккинчиси исм бўлиши ҳам мумкин نَامَ الْوَلِيدُ каби.

Аммо феълларни ўзидан ёки харфларнинг ўзидан жумла ясаб бўлмайди.

الْمَبْنِيُّ وَالْمُعْرَبُ

Мабний (ўзгармас) ва мўъраб (ўзгарувчи сўзлар)

Сўзлар таркибига кўра, (жумлада) икки қисмга бўлинади.

Биринчиси: охири ҳеч ўзгармайдиган сўзлар. Булар мабний (ўзгармас) сўзлар деб аталади.

Иккинчиси: охири ўзгарадиган сўзлар. Булар мўъраб (ўзгарувчи) сўзлар деб аталади.

Уч тур: феъл, исм ва ҳарфни ўз ичига олган сўзлардан тугал маъно ифода этадиган жумлаларнинг тузилиши сенга айтиб ўтилди. Бу сўзларнинг барчаси жумлада бир хил турланавермайди. Балки улардан қандай жумлада бўлишидан қатъи назар, охири бир хил ҳолатда келадиганлари мавжуд. Улар мабний деб аталади.

М: أين الكتاب (Китоб қаерда?), أين ذهب علي (Али қаерга кетди?).

«أين» (Қаердан келдинг?), гапларида «أين» калимасидаги «ن» ҳарфини фатҳа билан ўқиш лозим. Жумлалар ҳар қанча ўзгармасин «ن» ни фатҳадан ажратиш тўғри бўлмайди.

Калималарнинг охири турли ҳолатларда бўладиганлари ҳам бор. Улар мўъраб деб номланади.

М: حَجَبَتِ السُّحُبُ السَّمَاءَ (Осмон мусаффордир), (Осмонни булутлар тўсди), نَظَرْتُ إِلَى السَّمَاءِ (Осмонга қарадим) жумлаларидаги «سَمَاءَ» сўзи мўъраб калималарига мисол бўла

олади. Чунки «سَمَاءٌ» калимасининг охирига биринчи жумлада дамма, иккинчи жумлада фатҳа, учинчи жумлада эса касра билан ҳаракат берилган.

۹

أنواع البناء

Бина (ўзгармас) сўзларнинг хиллари

Охири ўзгармайдиган сўзларга сукун билан м: م̣ ёки дамма билан м: م̣ حَيْثُ ёхуд фатҳа билан бўлади.

М: م̣ ёки بِسْمِ اللّٰهِ даги ب ни касра билан ўқиш лозим бўлади. Булар тўғри нақл қилиш, яъни тўғри эшитиб ўрганиш орқали аниқланади.

Сўзлар жумлада охири бир хил ҳолатда бўлишини ёки ўзгарадиган бўлишини билиб олдик. Калималарнинг охири тўрт ҳолат: сукун, дамма, фатҳа, касрадан бошқача бўлмаслигини билиб ол. Охири сукун билан ўқилиши лозим бўлган ҳар бир сўз сукунли мабний дейилади.

М: م̣، عَن، مِنْ، لَنْ، م̣، فِي

Охири дамма билан ўқилиши лозим бўлган ҳар бир сўз даммали мабний дейилади.

М: م̣، نَحْنُ، حَيْثُ

Охирини фатҳа билан ўқиш лозим бўлган ҳар бир сўз фатҳали мабний дейилади.

М: **ثُمَّ، لَيْتَ، أَيْنَ**

Охири касра билан ўқиш лозим бўлган ҳар бир сўз касрали мабний дейилади.

М: **لِكُلِّ مُجْتَهِدٍ نَصِيبٌ** (Ривожланиш ҳаракат биландир) **التَّكَدُّمُ بِالِاجْتِهَادِ** (Ҳар бир ҳаракат қилувчининг насибаси бўлади), гапдаги «**بِ**» ҳамда «**لِ**» ҳарфлари. Калима сукун, дамма, фатҳа ёки касрага мабний эканини бирор бир қоида билан билиб бўлмайди.

Бу нарсаларни аниқлашда саҳиҳ китоблардаги нақлга ва билувчи кишиларнинг сўзларига суянилади.

Агар бирор киши сенга: «**مَ**» нинг сукунга, «**حَيْثُ**» нинг даммага, «**أَيْنَ**» нинг фатҳага, «**بِ**» нинг касрага мабний эканини қаердан билдинг?

М: Нима учун «**مَ**» даммага мабний бўлиши мумкин эмас? деб айтса, сен: (Бу нарсаларни ўқиб ўрганиладиган қоидалар билан эмас, эшитиш йўли билан билиш мумкин, ҳамда мен «**مَ**» калисини хатосиз арабча ибораларнинг ҳар бирида фақат сукун ҳолатида эшитганман деб жавоб берасан.

Шоирнинг сўзи: **لَمْ أَخْنُ عَهْدًا وَمَ أَخْلَفْتُ وَعُودًا**

«Аҳдга хиёнат ва ваъдага хилоф қилмадим».

Юқоридаги сабабларга кўра мен «**مَ**» нинг дамма ва бошқа ҳаракатларга эмас, балки сукунга мабний эканини билиб

олдим. Шунинг учун мен уни суқун ҳолатида талаффуз қиламан.

Шунингдек, мабний калималардан кўпининг мабний бўладиган ҳаракатини билишнинг иложи йўқ, балки ягона йўл тўғри нақдир. Лекин буларни билиш бизга жуда ҳам қийин эмас, чунки мабний калималар мўъраб калималарга нисбатан жуда оз. Бундай калималарнинг охири ўзгармайдиган бўлгани учун одамлар уларни кўпинча тўғри талаффуз қиладилар. Шундай бўлишига қарамасдан, биз уларнинг истемолдаги энг машҳурларини айтиб ўтамиз.

Барча ҳарфлар, шунингдек, музореъ феълидан ташқари ҳамма феъллар ўзгармас сўзларга киради. Исмдан иборат бўлган лафзларнинг баъзилари дамирлар, яъни олмошлар.

М: أَنَا мен, أَنْتَ сен, هُوَ у; баъзилари мавсула исмлар (нисбий олмошлар), м: الَّذِي қайсики, الَّتِي шундайки; баъзилари ишора исмлари, яъни кўрсатиш олмошлари, м: هَذَا، هَذِهِ баъзилари шарт исмлари дейилади, м: مِنْ ким، مِمَّا қачон.

۱۰

أَصْنَافُ الْمَبْنِيَّاتِ

Мабний сўзларнинг турлари

Сен калималарнинг барчаси мабний ҳам эмас, мўъраб ҳам эмас, балки уларнинг мабнийлари ҳам, мўъраблари ҳам бор

эканини билиб олдинг. Калималар уч турга (феъл, исм, ҳарф)га бўлиниши ҳақида ҳам сенга айтиб ўтилди.

Ҳарфларнинг ҳаммаси мабнийдир. Улар беш қисмга бўлинади.

1. Бир ҳарфдан иборат бўлган:

ء، ب، ت، س، ف، ك، ل، و

2. Икки ҳарфдан иборат бўлган.

ال، أم، أن، إن، بل، قد، لو، هل

3. Уч ҳарфдан иборат бўлган.

إذا، ألا، إلی، إنَّ، سوف، علی، لیت، نعم

4. Тўрт ҳарфдан иборат бўлган.

إذما، إلاَّ، أمَّا، إمَّا، حتَّى، كأنَّ، لعلَّ

5. Беш ҳарфдан иборат бўлган.

إنما، أنما، لكن

Феълларнинг мозий ва амрлари мабнийдир. Мозий феъли фатҳага, амр феъли эса сукунга мабнийдир.

Музорей феъли эса мўърабдир, лекин унга таъкид ёки муаннаслик нуни қўшилса у ҳам мабний бўлади.

М: Таъкид нуни: يَكْتُبَنَّ – албатта, албатта ёзади.

يَكْتُبَنَّ – албатта ёзади.

Муаннаслик нуни: يَكْتُبِنَنَّ – ёзаяптилар.

Исмларнинг барчаси мўърабдир, лекин баъзилари: замирлар, исм мавсулалар, исм ишоралар, исм шартлар деб номланадиган сўзлар мабнийдир.

Замирлар (кишилик олмошлари)

أنا، نحن، أنتَ، أنتِ، أنتم، أنتمنَّ، أنتنَّ، هو، هي، هما، هم، هنَّ، إياي، إيانا، إياك، إياكما، إياك، إياكم، إياكن، إياه، إياهما، إياهم، إياها، إياهن.

Феълга қўшиб ёзиладиган дамир қўшимчалар

كَتَبْتُ، كَتَبْنَا، كَتَبْتِ، كَتَبْتُمَا، كَتَبْتُمْ، كَتَبْتِ، كَتَبْتُمْ، كَتَبْتِ، كَتَبْتُمْ، كَتَبْتِ، كَتَبْتُمْ، كَتَبْتِ، كَتَبْتُمْ.

Феъл ва исмга қўшилиб келувчи замирлар

ي، (ني) نا، ك، كما، كم، ك، كن، هُ، هما، هم، ها، هما، هن.

Исм мавсуллар (нисбий олмошлар)

الذي، الذان، الذين، التي، اللتان، اللاتي.

Исм ишоралар (кўрсатиш олмошлари)

هَذَا، هَذَان، هَؤُلَاءِ، هَذِهِ، هَاتَان، هَؤُلَاءِ، ذَاكَ، ذَلِكَ، ذَانِكَ، اُولَئِكَ، تَاكَ، تَلِكْ، تَانِكَ، اُولَئِكَ.

Исм шартлар

مَنْ، مَا، مَهْمَا، مَتَى، أَيَان، أَيَنْ، أَنَّى، حَيْثَمَا، كَيْفَمَا، أَيُّ.

Булардан сўзи мўърабдир.

Эъроб (сўз охирида ҳаракат ва ҳарфларни ифодалаш) хиллари

"Агар" охири ўзгарадиган сўзлар феъл бўлса, унинг ўзгариши замма, фатҳа ва сукун билан; исм бўлса, унинг ўзгариши замма, фатҳа ва касра билан бўлади. Замма билан ўзгариш рафъ, фатҳа билан ўзгариш насб, касра билан ўзгариш жар, сукун билан ўзгариш жазм деб аталади. Замма, фатҳа, касра ва сукун эъробнинг аслий аломатлари (қўшимчалари) дейилади.

Жумлаларнинг ўзгариши билан сўзларнинг охири ўзгариши бизга маълум. Бу сўзлар феъл ва исм туридан бўлади, ҳарфдан бўлмайди. Энди биз ўзгариш қандай ҳолатларда бўлишини билишимиз қолди. Билгинки, у ўзгаришлар тўртта: замма, фатҳа, касра ва сукундир.

Замма билан ўзгариш рафъ, фатҳа билан ўзгариш насб, касра билан ўзгариш жар, сукун билан ўзгариш жазм, деб номланади. Эъробнинг хиллари тўртта бўлиб, уларга: рафъ, насб, жар ва жазм дейилади. Жазм исмларга кирмаслигини билишимиз лозим бўлганидек, жарнинг ҳам феълларга кирмаслигини билишимиз керак.

۱۲

إِعْرَابُ الْمُثَنَّى وَجَمْعُ التَّصْحِيحِ

Мусанна ва жамъ тасҳиҳнинг эъроби

Мусанна «алиф» билан рафъ, «йо» билан насб ва жар қилинади. Жамъ музаккар солим эса «вов» билан рафъ, «йо» билан насб ва жар қилинади. Жамъ муаннас солим эса касра билан насб қилинади. Бу «алиф», «вов», «йо» ва «касра» фаръий (иккиламчи) аломатлар (қўшимчалар) деб аталади.

Сен рафънинг аслий аломати замма, насбнинг аслий аломати фатҳа, жарнинг аслий аломати касра ва жазмнинг аслий аломати сукун эканини билиб олдинг. Булардан ташқари қуйида зикр қилинадиган калималарнинг бир қанча турларида мазкур аслий аломатлар ўрнига ўринбосар бўладиган бир неча қўшимча аломатлар ҳам бор:

- таснияда заммадан ўринбосар этиб «алиф» билан рафъ қилинади.

М: حَضَرَ هُنَا رَجُلَانِ (Бу ерга икки киши келди).

Фатҳа ва касрадан ўринбосар қилиб, «йо» билан насб ва жар қилинади.

М: أَكْرَمَتِ الرَّجُلَيْنِ (Икки кишини улуғладим).

نَظَرْتُ إِلَى الرَّجُلَيْنِ (Икки кишига қарадим).

Жамъ музаккар солимда заммадан ўринбосар этиб, «вов» билан рафъ қилинади.

М: خَرَجَ الْمُهَنْدِسُونَ (Муҳандислар чиқди(лар)).

Фатҳа ва касрадан ўринбосар этиб, «йо» билан насб ва жар қилинади.

М: وَدَّعَتِ الْمُهَنْدِسِينَ (У муҳандислар билан хайрлашди).

نَظَرْتُ إِلَى الْمُهَنْدِسِينَ (У муҳандисларга қаради).

Жамъ муаннас солимда фатҳадан ўринбосар этиб, касра билан насб қилинади.

М: غَرَسْتُ شَجَرَاتٍ (Мен дарахтларни экдим). Аммо уни (жамъ муаннас солимни) рафъ ва жар қилиш асосий аломатлар бўлган замма ва касра билан бўлади.

М: جِئْتُ بِشَجَرَاتٍ أُخْرَى (Мен бошқа дарахтлар келтирдим). أَيْنَعَتِ الشَّجَرَاتُ (Дарахтлар етилди).

۱۳

إعراب فعل المضارع

Музореъ феълининг эъроби

Музореъ феълининг охири «алиф», «вов» ёки «йо» бўлса охири мўътал (касал) дейилади. Сукунлаш ўрнига охирини (охирги ҳарфни) тушириб қолдириш билан жазм қилинади.

М: لم يرحم, لم يدع, لم يخش

Аммо насб эса «вов» ва «йо» да ифода этилади. Алиф билан келса, тақдирда бўлади (шаклан ифода этилмайди).

Рафъ эса барча ҳолларда тақдирда бўлади. Агар музореъ феълнинг охири «алиф» м: يَخْشَى (кўрқяпти, кўрқади), يَسْعَى (ҳаракат қияпти, ҳаракат қилади) ёки «вов»

М: يَدْعُو (чақиряпти, чақиради), يَسْمُو (улуғ бўляпти, улуғ бўлади), يَلْهُو (бекорчи гап гапиряпти, гапиряди) ёки «йо» м: يَزْمِي (отяпти, отади), يَعْصِي (осий бўляпти, осий бўлади), يَمْشِي (юрятти, юради) бўлса шу феъл охири (касал), деб номланади.

Охири касал бўлган феъл сукун билан жазм қилинмайди, балки сукундан ўринбосар қилиб (яъни, иллат ҳарфни) ҳазф қилиш (тушириш) билан жазм қилинади. Феълнинг охирини ҳазф қилиш фаръий аломатлардан ҳисобланади.

М: لَمْ يَخْشَ، وَلَمْ يَسْعَ، وَلَمْ يَلْقَ، وَلَمْ يَدْعُ، وَلَمْ يَسْمُ، وَلَمْ يَلْهُ، وَلَمْ يَزْمِ، وَلَمْ يَعْصِ، وَلَمْ يَمْشِ.

Аммо феълнинг рафъ ва насб бўлиши икки аслий аломат замма ва фатҳа билан бўлади. Алифда эса, ҳаракат узрли бўлгани учун фатҳа тақдирда бўлади (яъни кўринмайди). «вов» ва «йо» да эса зоҳир бўлади. Замма алифда узрли бўлгани учун, «вов» ва «йо»да ҳаракат талаффузга оғирлик қилгани учун тақдирда бўлади.

Мўъраб бўлган муфрад исмларнинг рафъ аломати замма, насб аломати фатҳа ва жар аломати касрадир. Масалан;

Рафъ:

عَالِمٌ، الْعَالِمُ، عَالِمَةٌ، الْعَالِمَةُ، رَجُلٌ، الرَّجُلُ، مَكْتَبٌ، الْمَكْتَبُ

Насб:

عَالِمًا، الْعَالِمِ، عَالِمَةً، الْعَالِمَةِ، رَجُلًا، الرَّجُلِ، مَكْتَبًا، الْمَكْتَبِ

Жар:

عَالِمٍ، الْعَالِمِ، عَالِمَةٍ، الْعَالِمَةِ، رَجُلٍ، الرَّجُلِ، مَكْتَبٍ، الْمَكْتَبِ

Лекин *دُوْمَالٍ* *فُوهُ*، *حَمُوَهَا*، *فُوهُ*، *أَخُوهُ*، *أَبُوهُ* каби «асмой хамса» (беш исм) деб номланувчи беш муфраднинг эъробини бошқа муфрадларники каби ҳаракат билан эмас, балки охиридаги иллатли ҳарфлар биландир. Шунинг учун ушбу беш муфраднинг рафъ аломати «و» , насб аломати «ا» ва жар аломати «ي»дир.

Масалан:

ذُو مَالٍ	فُوهُ	حَمُوَهَا	أَخُوهُ	أَبُوهُ	الرفع
ذَامَالٍ	فَاهُ	حَمَاهَا	أَخَاهُ	أَبَاهُ	النصب
ذِي مَالٍ	فِيهِ	حَمِيهَا	أَخِيهِ	أَبِيهِ	الجر

Ушбу беш исмнинг эъроби иллатли ҳарфлар билан келиши бир исмга музоф бўлиши шарт қилинган. Агар ушбу исмлар ҳеч бир исмга музоф бўлмасдан ёлғиз зикр этилса, эъроби иллатли ҳарф билан бўлмасдан балки бошқа исмлар каби уч ҳаракат билан бўлади.

Масалан: أبٌ، أبًا، أبٍ، أخٌ، أخًا، أخٍ каби.

ذُو - ҳеч қачон ёлғиз зикр қилинмайди.

۱۶

نَصْبُ الْفِعْلِ وَمَوَاضِعُهُ

Феълнинг насб (истак майли) ўринлари

Феълдан олдин ушбу: أَنْ -иш, لَنْ -майди, إِذَا ундай бўлса, كَيْ -иш учун ҳарфлар (юкламалар)нинг бири келса, феъл насб қилинади.

Гапда хатога йўл қўймаслик учун қайси жумлада феъл насб, жазм ёки рафъ бўлишини: қайси жумлада исм рафъ, насб ёки жар бўлишини билиб олишимиз керак. Бу

қоидаларни билиб олиш уларни ўзлаштириш орқали бўлади. Феъл тўрт ўринда насб қилинади. Ўн олти ўринда жазм қилинади. Булардан бошқа ўринда рафъ қилинади. Феъл ҳар бир жумлада қуйидаги юкламаларнинг биридан кейин келганида насб қилинади.

М: يَسُرُّنِي أَنْ تَنْجَحَ

Муваффақият қозонишинг мени хурсанд қилади.

М: لن يسود الكسلان

Дангаса бахтиёр бўлмайди.

М: إِذَا تَبَلَغَ الْمَجْدَ جَوَابًا لِمَنْ قَالَ سَأَجْتَهِدُ

«Ундай бўлса, улуғликка эришасан» (харакат қиламан деган кишига жавобан айтилган гап).

М: جئت كي أتعلم

Ўрганиш учун келдим.

أَنَّ баъзи бир ўринларда ўзи маҳзуф бўлиб ҳам феъли музореъни насбли қилади.

حَضَرْتُ لِأَسْمَعَ، لَا تَنْهَ عَنِ خُلُقٍ وَتَأْتِي مِثْلَهُ، إِصْبِرْ حَتَّى أَرْجِعَ إِلَيْكَ. اجْتَهِدْ فَتَنَالَ الْجَائِزَةَ.

Булар аслида:

حَضَرْتُ لِأَنَّ أَسْمَعَ، لَا تَنَّهُ عَنِ خُلُقٍ وَأَنْ تَأْتِي مِثْلَهُ، إِصْبِرْ حَتَّى أَنْ أَرْجِعَ إِلَيْكَ. اجْتَهِدْ فَأَنْ تَنَالَ
الْجَائِزَةَ.

Бўлган.

Қуйидаги жумлалардаги феъли музореъларга насб аломатларини қўйинг.

جِئْتُ كَيْ أَتَعَلَّمَ. لَنْ تَنَالَ الْجَائِزَةَ حَتَّى تَجْتَهِدَ كَثِيرًا. قَالَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أَزُورَكَ. قُلْتُ إِذَنْ أَكْرِمَكَ لَا
تَأْكُلْ وَتَمْشِي فِي الشُّوَارِعِ. لَا تُغْضِبْ رَئِيسَكَ فَتَكُونَ مِنَ الْخَاسِرِينَ. قَالَ التَّلْمِيزُ أَنَا أَجْتَهِدُ كَثِيرًا. قُلْتُ إِذَنْ
تَنْجَحُ فِي الْإِمْتِحَانِ. لِأَسْعَيْنَ حَتَّى أَرْضِيكَ.

لَا تَحْسَبِ الْمَجْدَ تَمَرًا أَنْتَ آكِلُهُ * لَنْ تَبْلُغَ الْمَجْدَ حَتَّى تَلْعَقَ الصَّبْرًا

۱۷

جَزْمُ الْفِعْلِ وَمَوَاضِعُهُ

Феълнинг жазм (шарт майли) ўринлари

Қуйидаги калималардан бири музореъ феълдан олдин келганида жазм қилинади:

لَمْ، لَمَّا، لِأَمْرِ، لَا النَّاهِيَّةُ، إِنَّ، إِذْمَا، مَنْ، مَا، مَهْمَا، مَتَى، أَيَّانَ، أَيْنَ، أَنَّى، حَيْثُمَا، كَيْفَمَا، أَيُّ

إِنْ -мади, لَمَّا -ганда, لَ буйруқ «лам»и, لَا инкор «лаа»си, إِيَّانَ агар, إِذْمَا нима, مَنْ ким, مَا нима, مَتَى қачон, مَهْمَا ҳар қачон, أَيَّانَ қаерда, أَيْنَ қаерда, أَنَّى қаерда, حَيْثُمَا қайси ўринда, كَيْفَمَا қандай, أَيُّ қайси.

Феълни насб этадиган тўрт ўринни билиб олдик, энди бизга феълни ўн олти жойда жазм қиладиган ўринларни билиш қолди.

Қуйидаги калималарнинг биридан кейин келган ҳар бир жумладаги музореъ феъли жазм қилинади. Жазм қилувчи калималар икки қисмга бўлинади. Биринчи қисм ўзидан кейин битта феълни жазм қиладиган калималар:

М: لم أحن عهدًا ولم أخلف وعودا

Аҳдга хиёнат ва ваъдага хилоф қилмадим.

М: لما يثمر بستاننا وقد أثمرت البساتين

Боғимиз мевага кирганида, боғлар мевага кириб бўлган эди.

М: ليلزم كل إنسان حدّه

Ҳар бир инсон ўз чегарасини билсин.

М: لا تيأس من رحمة الله

Аллоҳни раҳматидан умидсиз бўлма.

Иккинчи қисм ўзидан кейин икки феълни жазм қиладиган калималар. Бунда биринчиси феъли шарт, иккинчиси эса жавоби шарт, деб аталади.

Улар:

М: **إِنْ تَصْبِرْ تَنْلُ**

Сабр қилсанг, етасан.

М: **إِذَا تَتَعَلَّمْ تَتَقَدَّمْ**

Ўргансанг, илдамлайсан.

М: **مَنْ يَبْحَثْ يَجِدْ**

Ким қидирса топади.

М: **مَا تَحْصُلُ فِي الصَّغَرِ يَنْفَعُكَ فِي الْكِبَرِ**

Ёшлигингда нимага эришсанг, катта бўлганинда фойдаси тегади.

М: **مَهْمَا تَبْطِنُ تُظْهِرُهُ الْأَيَّامُ**

Ҳар қанча беркитсанг ҳам, кунлар ошкор қилар.

М: **مَتَى يَصْلِحَ قَلْبُكَ تَصْلِحَ جَوَارِحُكَ**

Қачон қалбинг тузалса, аъзоларинг ҳам тузалади.

М: **أَيَّانَ تَحْسُنُ سِرِّيْرَتَكَ تَحْمَدُ سِرِّيْرَتَكَ**

Қаерда феълнинг яхши бўлса, сийратинг мақталади.

М: أين تتوجه تصادف رزقك

Қаерга юзлансанг, ризқингни учратасан.

М: أئني يذهب ذو المال يجد رفيقا

Бой қаерга борса дўст топади.

М: حيثما تستقم يقدر لك الله نجاحا

Қайси жойда тўғри бўлсанг, Аллоҳ сенга муваффақият беради.

М: كيفما تكن يكن قرينك

Сен қандай бўлсанг, яқининг шундай бўлади.

М: أي إنسان يحترمه الرئيس يحترمه المرءوس

Қайси инсонни бошлиқ ҳурмат қилса, бошқалар ҳам ҳурмат қилади. **إِنْ** ва ундан кейин келадиган калималар «Адавати шарт», деб ҳам аталади.

۱۸

رَفْعُ الْفِعْلِ وَمَوَاضِعُهُ

Феълнинг рафъ (аниқлик майли) ўринлари

Буларнинг барчасидан, яъни насб ва жазм қилувчи калималар (юкламалар)дан холи бўлганида феъл рафъ қилинади.

Биз феълларда насб ва жазм ҳолатларини билиб олганимиздан сўнг, рафъ ҳолатини билиш қийин эмас. Ҳар бир музореъ феъли ўтган тўртта насб қилувчи калималарнинг биридан кейин келмаса ёки мазкур жазм ўқитувчи ўн олтита калималарнинг биридан кейин келмаса, у ҳолда албатта рафъ қилинади.

М: **يَخْفَى اللَّهُ عَنْكُمْ** (Аллоҳ сизлардан енгиллатади).

يَثْمُرُ بستاننا (Боғимиз мевали бўлади).

يَلْزُمُ الْإِنْسَانَ حَدَّهُ (Инсон ўз чегарасини билиши лозим) ва ҳоказо.

Шу ергача биз феълнинг насб, жазм ва рафъ ўринлари билан танишиб чиқдик. Энди феълда хато қилиб қўйишдан қўрқмаймиз. Шунингдек, биз барча мўъраб калималарда хато қилиб қўймаслигимиз учун энди исмнинг рафъ, насб ва жар ўринларини билишга ҳаракат қилишимиз лозим.

۱۹

رَفْعُ الْإِسْمِ وَمَوَاضِعُهُ

Исмнинг рафъ (бош келишик) ўринлари

Исм етти 7 ўринда рафъ бўлади:

1. Фоъил.

2. Ноиби фоъил.

3. Мубтадо.

4. Хабар.

5. «Канна» ва ахавотининг исми (афъолу ноқиса).

6. «Инна» ва ахавотининг хабари (хуруфи мушаббаҳа билфеъл).

7. Тобълар.

۱ - فاعل: لَعِبَ الْوَلَدُ، اقْتَتَلَ الْجَيْشَانِ، قَدِمَ الْمُسَافِرُونَ، ذَهَبَ أَبُوكَ (эга) (ким, нима?)

۲ - نَائِبِ فَاعِلٍ: كَسَرَ الْقَلَمَ، يُحْتَرَمُ الْوَالِدَانِ، أُكْرِمَ الْمُسَافِرُونَ، أَخَوَكَ، يُكْرَهُ (эга ўринбосари)

۳ - مُبْتَدَأًا: الْعِلْمُ نُورٌ، خَالِدٌ أَخُوهُ مُسَافِرٌ، التَّلْمِيذَانِ مُؤَدَّبَانِ، (эга)

۴ - خَبَرٌ: الْعِلْمُ نُورٌ، خَالِدٌ أَخُوهُ مُسَافِرٌ، التَّلْمِيذَانِ مُؤَدَّبَانِ، (кесим)

۵ - اسْمٌ كَانَ: كَانَ الْبَرْدُ شَدِيدًا، لَيْسَ الظَّلْمُ مَحْبُوبًا (бўлдининг исми)

۶ - خَبَرٌ إِنَّ: إِنَّ مُحَمَّدًا مُجْتَهِدٌ، لَعَلَّ أَبَاكَ حَاضِرٌ (ҳақиқатданинг хабари)

۷ - التَّابِعَ لاسم مرفوع - (النعته، العطف، التوكيد، البدل): هَذَا تَلْمِيذٌ مُؤَدَّبٌ،
(эргашувчилар)

۲۰

فاعل

Фоъил (эга)

Агар сен Маҳмуд исмли кишининг дарахт шохини кесаётганини кўриб, у ҳақда хабар беришни истасанг:

فَطَعَ مُحَمَّدٌ الْعُصْنَ «Маҳмуд шохни кесди» – деб айтасан.

Бу жумладаги иш-ҳаракатни англатувчи «فَطَعَ» сўзи аввал айтилганидек, феъл деб аталади. Кесишни бажарган кишини англатувчи «Маҳмуд» сўзи эса «فَاعِلٍ» деб номланади. Фоъил доим рафъ ҳолатида бўлиши шарт. «Шох» сўзи иш-ҳаракат воқеъ бўлганини билдирган сўздир. Бу эса «мафъул биҳ» дейилади, бу ҳақда сўз кейинроқ келади.

Фоъил исм бўлиб ундан олдин феъл ўтган бўлади. Бу исм иш-ҳаракатни ким бажарганини англатади.

М: Муҳаммад шохни кесди, у кесилди.

Шишани синдирдим, у синди.

Фоъил музаккар бўлганда феъл музаккар бўлиши, фоъил муаннас бўлганда фоъил муаннас бўлиши лозим:

فَعَدَ مُحَمَّدٌ، قَامَتِ فَاطِمَةُ

каби.

Агар фоъил муаннас бўлса, мозий феълининг охири суқунлик «т» билан муаннас қилинади. Музориъ феълида эса аввалига «т» музореъ ҳарфини келтириш билан бўлади.

М: Зайнаб сафар қилди. سَافَرَتْ زَيْنَبُ

Фотима сафар қилади. تُسَافِرُ فَاطِمَةُ

Агар фоъил тасния ёки жамъ бўлса, феъл фоъил билан бирликда қандай қолган бўлса шундай қолаверади, яъни феъл бирликда бўлади.

М: Ой билан кун рўпара келди ва мунажжимлар хабар бердилар. تقابل النيران وأخبر الراصدون

Фоъил музаккарда, муаннаста, муфрадда, таснияда, жамда, исми зоҳирда, исми замида бўлиши мумкин: каби.

جاء المُعَلِّمُ، ذَهَبَتِ المُعَلِّمَةُ، قامَ التِّلْمِيذَانِ، لَعِبَ التَّلَامِيذَةُ، قَعَدْتُ.

Фоъилнинг муфрад, тасния, жам бўлишига қараб, феъл ўзгармайди. Балки муфрад ҳолича туради.

каби. قامَ التِّلْمِيذُ، قامَ التِّلْمِيذَانِ، قامَ التَّلَامِيذَةُ

Фоъил ҳар вақт феълдан сўнг келади. Шунинг учун уни «маълум феълдан сўнг келиб...», деб таъриф қилинади. Фоъил жамъи таксир (синиқ кўплик) ва муаннас жам бўлса ҳам феъл музаккар бўлаверади. جاءَ الجُوَارِي، جاءَتِ الجُوَارِي، каби. Фоъил кўпинча феълдан кейин келади. Баъзида феълдан олдин ҳам келади.

Масалан:

каби. كَتَبَ زَيْدٌ، يَكْتُبُ زَيْدٌ، زَيْدٌ يَكْتُبُ

Қоида: Ҳамма фоъиллар марфуъ бўлади.

Масалан:

الرِّجَالُ كَتَبَ، الرِّجَالُ كَتَبُوا، الْمَرْأَةُ كَتَبَتْ، الْمَرْأَتَانِ كَتَبَتَا، النِّسَاءُ كَتَبْنَ

Қоида: Мухотаб ва мутакаллим сийғаларида бўлган феълларга уларнинг фоъилини англатувчи замирлар қўшилиб келган бўлади. Масалан:

فَتَحْنَا	فَتَحْتُ	فَتَحْنِي	فَتَحْتُمَا	فَتَحْتِ	فَتَحْتُمْ	فَتَحْتُمَا	فَتَحْتِ
أَنْتُمْ	أَنَا	أَنْتِ	أَنْتُمَا	أَنْتِ	أَنْتُمْ	أَنْتُمَا	أَنْتِ

Қоида: Фоъил мабний исмлардан бўлса, лафзан марфуъ бўлмай балки ҳукман марфуъ бўлади.

Масалан: каби. هُوَ فَتَحَ، أَنْتَ فَتَحْتَ، هَذَا كَتَبَ، هَؤُلَاءِ كَتَبُوا

Баъзи жумлаи феълийларнинг феъллари мажхул сийғада бўлади.

Масалан: каби. قُتِلَ بَكْرٌ، ضُرِبَ زَيْدٌ، كُتِبَ الْكِتَابُ

Баъзи жумлаи феълияларнинг феъллари нафий мозий, нафий музореъ ва жаҳд каби манфий сийғалардан бўлади.

Масалан:

مَا دَخَلَ زَيْدٌ، لَا يَدْخُلُ زَيْدٌ، لَنْ يَدْخُلَ زَيْدٌ، أَمْ يَدْخُلُ زَيْدٌ

Эслатма: **زَيْدٌ كَتَبَ** жумласидаги **زَيْدٌ** калимаси мутақаддим уламолар наздида мубтадо жумласидан саналган бўлса-да, енгиллик мақсадида мутааххир уламолар наздида **فَوَيْلٌ** жумласидан ҳисобланади.

Эслатма: Музаккар ва муаннас бўлишда ва яна муфрад, тасния ва жамъ бўлишда феъл **فَوَيْلٌ**га эргашиши ҳақида феъл бобида баён қилинган эди.

Эслатма: **فَتَحْتُ** ва **فَتَحْتُ** каби мухотаб ва мутакаллим сийғаларининг охиридаги **ت**лари мутааххир уламолар наздида **فَوَيْلٌ**нинг замири эмас, балки фақат **فَوَيْلٌ**нинг мухотаб ва мутакаллим эканлигига бир аломатдир.

Гоҳо феълнинг ўзидан олдин зикр қилинган бир замир **فَوَيْلٌ** бўлади.

Масалан:

هُوَ فَتَحَ، هُمَا فَتَحَا، هُمْ فَتَحُوا، هِيَ فَتَحَتْ، هُمَا فَتَحَتَا، هُنَّ فَتَحْنَ، أَنْتَ فَتَحْتَ، أَنْتُمَا فَتَحْتُمَا، أَنْتُمْ فَتَحْتُمْ، أَنْتِ فَتَحْتِ، أَنْتُمَا فَتَحْتُمَا، أَنْتُنَّ فَتَحْتُنَّ، أَنَا فَتَحْتُ، نَحْنُ فَتَحْنَا.

Бир ишни қилувчига «**фойл**», дейилади. Жумла ва каломда ҳар бир феълнинг бир **фойл** зикр қилиниши лозим.

Ҳеч қачон **фойл**сиз феъл бўлмайди. Ғоиб сийғаси бўлган феълларнинг **фойл**лари феълдан олдин ёки феълдан кейин зикр қилинган бўлади.

Масалан: **زَيْدٌ دَهَبَ** каби.

Мухотаб ва мутакаллим сийғаларининг фоиллари феъллари остида келган сийғалар ҳисобланади.

Масалан:

دَهَبْنَا	دَهَبْتُ	دَهَبْتُنَّ	دَهَبْتُمَا	دَهَبْتِ	دَهَبْتُمْ	دَهَبْتُمَا	دَهَبْتِ
نَحْنُ	أَنَا	أَنْتُنَّ	أَنْتُمَا	أَنْتِ	أَنْتُمْ	أَنْتُمَا	أَنْتِ

Иш унинг устида бажарилган зотга «мафъул», дейилади.

Баъзи феълларнинг фоили ҳам, мафъули ҳам бўлади.

فَتَحَ زَيْدٌ بَابًا، جَمَعَ بَكْرٌ مَالًا، مَدَحَ مُحَمَّدٌ خَالِدًا кабилар.

Баъзи феълларнинг эса фоили бўлиб, мафъули ҳеч ҳам бўлмайди. Масалан:

جَلَسَ زَيْدٌ حَسَنٌ خَالِدًا، قَدِمَ بَكْرٌ، جَلَسَ زَيْدٌ

۲۱

نَائِبُ الْفَاعِلِ

Ноибул-фоъил (шахси номаълум гапдаги эга ўринбосари)

Ҳар бир гапда, м: حُفِظَ الْكِتَابُ Китоб ёдланди. يُطَلَّبُ الْعِلْمُ Илм талаб қилинади, дейилганида исм ноибул-фоъил деб аталади.

Агар сен танийдиган одам соатингни ўғирласа ва сен бу ҳақда хабар беришни хоҳласанг *سَرَقَ فُلَانٌ السَّاعَةَ* «Фалончи соатни ўғирлади», деб айтасан. Аммо сен уни танимасанг ёки танисанг ҳам исмини айтишни истамасанг: *سُرِقَتِ السَّاعَةُ* «Соат ўғирланди», дейсан. Бу жумлада сен фоъилни тушириб, ўрнига фоъил бажарадиган вазифани ифода этувчи сўз яъни мафъулни (тўлдирувчини) келтирасан. Бу соат сўзидир. Шунинг учун у рафъ қилиниб, «ноиб фоъил», деб аталади. Шу билан бирга феълнинг шакли ҳам ўзгартирилади. Агар феъл мозий феъли бўлса, биринчи ҳарф замма, охиридан олдинги ҳарф касра қилинади. Агар феъл музореъ бўлса, биринчи ҳарф замма, охиридан олдинги ҳарф фатҳа қилинади. Қуйидаги келтирилган мисоллардаги калималар «соат» калимаси каби «ноиб фоъил» бўлади.

М: *حُفِظَ الْكِتَابُ* (Китоб ёдланди) жумласидаги «китоб» сўзи, *حُلِقَ* (Илм талаб қилинди) жумласидаги «илм» сўзи, *يُطَلَّبُ الْعِلْمُ* (Инсон яратилди) жумласидаги «инсон» сўзи, *تُؤَكَّلُ الْعَمَلُ* (Қўй ейилади) жумласидаги «қўй» сўзи, *أُرْشِدَ النَّاسُ* (Инсонлар ҳидоят қилинади) сўзидаги «инсонлар» сўзи, *يُبْعَضُ الْخَائِنُ* (Хоин ёмон кўрилади) жумласидаги «хоин» сўзи каби. Шундай қилиб, ҳар бир сўз олдида шакли ўзгартирилган мажхул феъл келиб, у фоъил вазифасини бажарадиган мафъулга «ноиб фоъил», дейилади.

Фоъил билан ноиби фоъил орасидаги фарқ қуйидагичадир: фоъил ишни бажарган кишини ёки нарсани кўрсатган исмдир. Ноиби фоъил эса, иш унга тушган киши ёки нарсани кўрсатган исмдир. Кейин фоъил маълум феълдан

сўнг келади. Ноиби фоъил эса, мажхул феълдан сўнг келади. Ноиби фоъил музаккар бўлса, феъл музаккар бўлади.

Ноиби фоъил муаннас бўлса, феъл муаннас бўлади, Юқоридаги *سُرِقَتِ السَّاعَةُ، كُسِرَ الْقَلَمُ* каби.

Шунингдек, ноиби фоъил муфрадда, тасниядда, жамда, музаккарда, муаннаста, исми зоҳирда, исми замирда бўлади. Ҳамда ноиби фоъилнинг муфрад, тасния, жам бўлишига қараб феъл ўзгармайди. Балки муфрад ҳолича қолади.

Феъл билан фоъилдан ёки феъл билан ноиби фоъилдан мураккаб бўлган жумлага «жумлаи феълийя», деб аталади.

۲۲

المُبْتَدَأُ وَالْخَبَرُ

Мубтада (эга) ва хабар (кесим)

Ҳар бир гапта, м: *البُسْتَانُ مُثْمَرٌ* Боғ мевалидир, дейилганида биринчи исм "мубтадо", иккинчи исм эса "хабар", деб аталади.

Маъно ифода этувчи жумла феъл ва исмдан, яъни фоъил ёки ноиб фоъилдан тузилади (булар ҳақида гапириб ўтилди).

Шунингдек, жумла икки исмдан ҳам тузилиши мумкин. Икки исмдан тузилган жумладаги биринчи исм «мубтада»

иккинчиси эса «хабар», дейилади. Мубтада ва хабар доим рафъ ҳолатида бўлади.

М: : البستان مثمر، والشجر مورق، والمطر غزير، والجو معتدل : «Боғ мевалидир», «Дарахт барг чиқаряпти», «Ёмғир кўп», «Ҳаво мўътадил». Шунга ўхшаш ҳар бир жумла икки исмдан таркиб топиб, уларнинг бири билан бошланади ва иккинчиси эса ундан хабар беради.

Жумлаи исмиянинг маҳкумига мубтадо, дейилади, ҳукмига эса хабар, дейилади. Масалан: زَيْدٌ زَيْدٌ عَالِمٌ - мубтадо, عَالِمٌ эса хабардир. Жумлаи исмияни ўзбек тилига таржима қилинганда (-дир) қўшимчаси қўшилади.

Қоида: Мубтадо ҳам, хабар ҳам иккиси марфуъ бўлади.

Масалан:

الرَّجُلُ غَنِيٌّ، الرَّجُلَانِ غَنِيَّانِ، الرَّجَالُ أَغْنِيَاءُ، الْمُسْلِمُونَ مُفْلِحُونَ

Қоида: Агар мубтадо исми замир ва исми ишора каби мабний исмлардан бўлса, лафзан марфуъ бўлмасдан, балки ҳукман марфуъ бўлади.

Масалан:

هُوَ عَالِمٌ، هُمَا عَالِمَانِ، هُمْ عُلَمَاءُ، هِيَ عَالِمَةٌ، هُمَا عَالِمَتَانِ، هُنَّ عَالِمَاتٌ، أَنْتَ عَالِمٌ، أَنْتُمَا عَالِمَانِ، أَنْتُمْ عُلَمَاءُ، أَنْتِ عَالِمَةٌ، أَنْتُمَا عَالِمَتَانِ، أَنَا عَالِمٌ، نَحْنُ عُلَمَاءُ، هَذَا عَالِمٌ، هَؤُلَاءِ عُلَمَاءُ، هَذِهِ عَالِمَةٌ، هَؤُلَاءِ عَالِمَاتٌ.

Қоида: Музаккар ва муаннас бўлишда хабар мубтадога эргашади. Масалан:

الرَّجُلُ عَالِمٌ، الْمَرْأَةُ عَالِمَةٌ، الْكِتَابُ كَبِيرٌ، الرِّسَالَةُ صَغِيرَةٌ

Қоида: Муфрад, тасния ёки жамъ бўлишда ҳам хабар мубтадога эргашади.

Масалан:

الرَّجُلُ عَالِمٌ، الرَّجُلَانِ عَالِمَانِ، الرَّجَالُ عُلَمَاءُ، الْمُسْلِمُونَ مُفْلِحُونَ، الْمَرْأَةُ عَالِمَةٌ، الْمَرْأَتَانِ عَالِمَتَانِ، النِّسَاءُ عَالِمَاتٌ، مُسْلِمَاتٌ مُخَدَّرَاتٌ.

Қоида: Агар одам боласидан бошқа нарсаларнинг жамъ сийғаси бўлса, хабар доимо муфрад – муаннас сийғасида бўлади. Масалан:

الْعُلُومُ لِأَزْمَةٍ، الْكُتُبُ مُفِيدَةٌ، الْمَكَاتِبُ صَغِيرَةٌ، الْمَدَارِسُ كَبِيرَةٌ

Қоида: Мубтадо кўпинча маърифа бўлади, хабар эса кўпинча накра бўлади. Ўтган мисолларга қарасангиз, уларнинг ҳар бири ушбу қоидага мувофиқ эканини кўрасиз. Баъзан мубтадо ҳам накра бўлади.

Масалан: عَدُوٌّ كَابِي عَدُوٌّ عَاقِلٌ خَيْرٌ مِنْ صَدِيقٍ جَاهِلٍ

Баъзи жумлаларда мубтадо ҳам, хабар ҳам маърифа бўлади.

مَسَالَان: إِلَهِنَا، مُحَمَّدٌ - نَبِيِّنَا، الْجَهَّالُ - أَعْدَاءُ الْعُلَمَاءِ - اللَّهُ

Музофун илайхлик мубтадолар:

خَادِمٌ بَكْرٌ - طَوِيلٌ، وَجْهُ زَيْدٍ - حَسَنٌ، لِبَاسٌ عَلِيٌّ - جَدِيدٌ، قَلَمٌ وَلِيٌّ - قَصِيرٌ

Музофин илайҳлик хабарлар:

الرَّجُلُ - خَادِمٌ بَكْرٌ، زَيْدٌ - صَدِيقُ خَالِدٍ، عَمْرُو - عَدُوٌّ مُحَمَّدٍ، هَذَا - كِتَابُ زَيْدٍ

Мубтадолари ҳам, хабарлари ҳам музофун илайҳлик бўлган жумлалар:

أُخْتُ زَيْدٍ - زَوْجَةُ بَكْرٍ، زَوْجَةُ عَلِيٍّ - بِنْتُ وَلِيِّ، حَبِيبُ بَكْرٍ - عَدُوٌّ زَيْدٍ

Сифатлик мубтадолар:

الرَّجُلُ الْعَالِمُ - صَالِحٌ، الْمَرْأَةُ الْمُخَدَّرَةُ - حَسَنَةٌ، الرَّجَالُ الْأَغْنِيَاءُ - مُتَكَبِّرُونَ

Сифатлик хабарлар:

التَّمْرُ - طَعَامٌ لَذِيذٌ، الْمَالُ - شَيْءٌ عَزِيزٌ، الْمَدِينَةُ - بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ

Таъкидлик мубтадолар:

زَيْدٌ نَفْسُهُ - سَخِيٌّ، الْأَبْوَانُ كِلَاهُمَا - مُشْتَفِقَانِ، الطُّلَبَاءُ كُلُّهُمْ - فُقَرَاءٌ

Баъзи жумлаи исмияларнинг хабарлари ҳам қисқа жумла бўлади. Масалан:

زَيْدٌ - أَنْفُهُ طَوِيلٌ، بَكْرٌ - أَبُوهُ غَنِيٌّ، عَمْرُو - خَادِمُهُ جَاهِلٌ، مَرِيْمٌ - وَجْهُهَا حَسَنٌ، زَيْنَبٌ -
فَمِيصُّهَا طَوِيلٌ، الرَّجُلَانِ - لِبَاسَاهُمَا مُزَيَّنَانِ، الرَّجَالُ - أَذْقَانُهُمْ مُلْتَحَاةٌ، الْمُسْلِمُونَ - أَخْلَاقُهُمْ حَسَنَةٌ،
الْمَحْسُوسُونَ - عَقَائِدُهُمْ بَاطِلَةٌ.

Қоида: Зикр қилинган мисоллардаги каби, хабар бўлган жумлаларда мубтадога қайтувчи бир замир бўлиши лозим. Қоида: Хабар ёки мубтадо жумла бўлиб келса, лафзан марфуъ бўлмасдан ҳукман марфуъ ҳисобланади.

Жумлаи феълия ҳар доим бир феъл билан бир исмдан таркиб топган бўлиб, феъли – ҳукм, исми – маҳкум бўлади.

Масалан: زَيْدٌ - маҳкумдир, كَتَبَ - ҳукм, كَتَبَ زَيْدٌ жумласидаги.

23

إِسْمٌ كَانَ

«Кана» (бўлди)нинг исми

كان мубтадо билан хабарга кириб, хабарни мансуб (фатҳа) қиладиган феълдир. كَانَ الْبَرْدُ شَدِيدًا каби.

Бу жумла كَانَ кирмасидан аввал الْبَرْدُ شَدِيدٌ кўринишида эди. كَانَ киргач, хабар мансуб бўлиб, كَانَ الْبَرْدُ شَدِيدًا суратида бўлди.

كَانَ нинг ахавотлари яъни, издошлари ҳам хабарни мансубли қилади. **каби** أَصْبَحَ الصَّدِيقُ مَرِيضًا، لَيْسَ الظَّالِمُ مَحْبُوبًا.

Булар **каби** أَصْبَحَ билан لَيْسَ кирмасдан аввал الظَّالِمُ مَحْبُوبٌ، الصَّدِيقُ مَرِيضٌ кўринишида эди.

كان кирган жумладаги мубтадо كان нинг исми, хабар эса كان нинг хабари, деб аталади.

Кана ва ахавотининг музореълари ҳамда амрлари ҳамма сийғалари билан мозийлари каби амал қилади.

каби يَكُونُ الْمُجْتَهِدُ مَحْبُوبًا، كُنْ مُؤَدَّبًا، فَدَّ يُصْبِحُ الْفَقِيرُ غَنِيًّا، كُنُوا مُجْتَهِدِينَ

«Кан» каби амал қилувчи издош феъллар қуйидагилардир:

ظَلَّ айланди, أَصْبَحَ эрталаб бўлди, أَضْحَى чошгоҳда бўлди, ظَلَّ кун бўйи давом этди, أَضْحَى кечқурун бўлди, بَاتَ тунади, مَا بَرِحَ، مَا زَالَ، مَا بَرِحَ узлуксиз давом этди, مَا دَامَ модомики, لَيْسَ эмас.

Қоида: **кан** маъносида **кан** أَصْبَحَ، أَضْحَى، ظَلَّ، بَاتَ، أَمْسَى، صَارَ келади.

Қоида: «Кана» ва ахавотини **«Ноқис феъллар»** Аفعال الناقصة деб юритилади.

«Кана»нинг ахавотлари ушбулардир;

كَانَ، أَصْبَحَ، أَضْحَى، ظَلَّ، بَاتَ، أَمْسَى، مَا زَالَ، مَا بَرِحَ، مَا انْفَكَّ، مَا فَتِيَءَ، مَا دَامَ، صَارَ، لَيْسَ.

۲۴

حَبْرُ إِنَّ

«Инна (ҳақиқатда)нинг хабари

Ҳар бир гапда, м: إِنَّ البُسْتَانَ مُثْمَرٌ

Ҳақиқатда боғ мевалидир дейилганида, иккинчи исм «Инна»нинг хабари дейилади. إِنَّ каби амал қилувчи ҳарфлар: أَنْ -ки, كَأَنَّ каби, لَكِنَّ лекин, كَيْت кошки, لَعَلَّ шоядки, لَا йўқ.

Биз биламиз-ки, агар мубтада ва хабарга «кана» билан зикр қилинган феъллар кирса, биринчи исм рафъ, иккинчи исм насб қилинади. Билгинки, агар у икковига «инна» кирса, «кана»нинг акси бўлиб, биринчи исм насб, иккинчиси исм эса рафъ бўлади. Шунингдек, биринчи исмга «инна»нинг исми, иккинчисига эса унинг хабари дейилади. Келтирилган мисолларга «инна» қўшилса:

إِنَّ البُسْتَانَ مُثْمَرٌ، وَإِنَّ الشَّجَرَ مَوْقٌ، وَإِنَّ المَطَرَ غَزِيْرٌ، وَإِنَّ الجَوَّ مَعْتَدَلٌ

М: «Ҳақиқатда боғ мевалидир». «Ҳақиқатда дарахт барглидир». «Ҳақиқатда ёмғир кўпдир». «Ҳақиқатда ҳаво мўътадил» деб айтасан.

Инна ва ундан кейин зикр қилинган ҳарфларда ҳам «инна» каби бўлади.

علمت أن البُسْتَانَ مُثْمَرٌ، وَكَأَنَّ الشَّجَرَ مَوْقٌ، وَلَكِنَّ المَطَرَ غَزِيْرٌ، وَايْتِ الجَوَّ مَعْتَدَلٌ

М: «Билдимки, ҳақиқатда боғ мевали экан». «Дарахт барг чиқарганга ўхшайди». «Лекин ёмғир кўпдир». «Кошки эди ҳаво мўътадил бўлса» ва ҳоказо.

إِنَّ нинг ахавотлари яъни издошлари ҳам мубтадони мансуб қилади. كَيْتَ الشَّبَابِ عَائِدٌ булар أَنَّ билан كَيْتَ кирмасдан аввал فَرِيدٌ مُؤَدَّبٌ، الشَّبَابُ عَائِدٌ кўринишида эди.

إِنَّ ва ахавоти кирган жумладаги мубтадо إِنَّ нинг исми, хабар إِنَّ нинг хабари, деб айтилади.

إِنَّ ва ахавоти феълга ўхшаган ҳарфлар бўлганидан «حُرُوفُ مُشَبَّهَةٌ بِالْفِعْلِ» (Феълга ўхшаган ҳарфлар) деб аталади.

۲۵

نصب الإسم ومواضعه

Исмнинг насб (тушум келишиги) ўринлари

Исм ўн икки ўринда мансуб бўлади:

- 1) Мафъулум биҳ.
- 2) Мафъулум мутлақ.
- 3) Мафъулул лиажлиҳи.
- 4) Мафъулум фийҳ.

- 5) Мафъулум маъаҳ.
- 6) Мустасно.
- 7) Ҳол.
- 8) Тамйиз.
- 9) Мунодо.
- 10) Кана ва ахавотининг хабари.
- 11) Инна ва ахавотининг исми.
- 12) Тобеълар.

2) Исмнинг насб (тушум келишиги яъни фатҳа қилиб ўқиладиган) ўринлари 12- та:

- 1- $\text{ضَرَبَ مُحَمَّدٌ فَرِيدًا}$: مَفْعُولٌ بِهِ (тўлдирувчи) (кимни, нимани ва кимга, нимага?)
- 2- $\text{كَسَرَتِ الْخَادِمَةُ صُحَيْفَةً كَسْرًا}$: $\text{مَفْعُولٌ مُطْلَقٌ}$ (маъно кучайтирувчи, тўлдирувчи)
- 3- $\text{زُيِّنَ الْبَيْتُ إِكْرَامًا لِلضُّيُوفِ}$: $\text{مَفْعُولٌ لِأَجْلِهِ}$ (сабабни ифодаловчи тўлдирувчи) (нима учун)
- 4- $\text{حَفِظَ مُحَمَّدٌ الدَّرْسَ صَبَاحًا أَمَامَ الْمُعَلِّمِ}$: مَفْعُولٌ فِيهِ (ўрин пайт ҳоли)
- 5- $\text{حَفِظْتُ الدَّرْسَ وَالْمِصْبَاحَ}$: مَفْعُولٌ مَعَهُ (билан, бирга маъносидаги тўлдирувчи)

6- قرأ مُحَمَّدُ الدَّرْسَ قَائِمًا، شَرِبَ فَرِيدُ الْمَاءِ رَائِفًا (холатини билдирувчи)
(нечук?)

7- اشْتَرَيْتُ عِشْرِينَ كِتَابًا، أَنَا أَصْغَرُ مِنْكَ سِنًا (аниқлаштирувчи)

8- مُنَادِي : يَا طَالِبَ الْعِلْمِ، يَا رَسُولَ اللَّهِ (ундалма)

9- خَرَجَ التَّلَامِيذُ مِنَ الْكُتَابِ الْأَفْرِيدَا (лекин, бошқанинг мустасноси)

10- خَبْرُ كَانَ: كَانَ الْبَرْدُ شَدِيدًا، لَيْسَ الظَّلَامُ مَحْبُوبًا (бўлдининг хабари)

11- اسْمُ إِنَّ : إِنَّ مُحَمَّدًا مُجْتَهِدًا، لَعَلَّ أَبَاكَ حَاضِرٌ (хақиқатданинг исми)

12- التَّابِعَ لاسم منصوب - النعت، العطف، التوكيد، البدل : لَا تَحْتَقِرِ الرَّجُلَ الْفَقِيرَ (эргашувчилар)

۲۶

المفعول به

Мафъул бих (тўлдирувчи)

М: حَفِظَ مُحَمَّدٌ الْكِتَابَ Муҳаммад китобни ёдлади жумласидаги «الكِتَابِ китобни» сўзи мафъул бих дейилади.

Оламда рўй берадиган ҳар бир ишнинг бажарувчиси (фоъили) бўлади. Бу иш-ҳаракат бирор ишни бажариш учун содир бўлади. Иш-ҳаракатни бажарувчи киши ёки нарсага

далолат қилувчи сўз «фоъил» деб аталади. Юқорида айтиб ўтилганидек, уни рафъ ҳолатида ўқиш лозим. Иш-ҳаракат содир бўлишига далолат қилувчи сўз «мафъул бих» дейилади. Мафъул бихни насб ҳолатида ўқиш лозим.

Агар сен *قَطَعَ مُحَمَّدُ الْعُصْنَ* (Маҳмуд шохни кесди) деб айтсанг, Маҳмуд фоъил «ғусна» (шох) сўзида кесиш иш-ҳаракати содир бўлгани учун «ғусна» сўзи мафъул бих бўлди.

Мафъулум бих фоъил каби муфрадда, таснияда, жамда, музаккарда, муаннаста, исми зоҳирда, исми замирда бўлади.

قَرَأْتُ الْكِتَابَ، قَرَأْتُ الْكِتَابَيْنِ، قَرَأْتُ الْكُتُبَ، فَهَمْتُ الْمَسْأَلَةَ، ضَرَبْتُكَ

Бир феълнинг бирдан бошлаб, учгача мафъули бўлиши мумкин. *كسرتُ القلمَ، اعطيتُ التلميذَ جائزةً، اعلمتُكَ محمدًا مجتهدًا* каби.

Мана бу феъллардан аввалгиси битта мафъул, иккинчисида иккита мафъул, учинчисида учта мафъул бўлган.

Мафъулум бих билан ноиб фоъил орасида фарқ қуйидагичадир. Мафъулум бих маълум феъл сўнигидан келиб, ҳам мансуб бўлади. Ноиб фоъил эса, мажхул феъл сўнигидан келиб марфуъ бўлади.

Бир мафъулни насбли қиладиган феъллар кўп бўлса-да, икки мафъулни насбли қиладиган феъллар жуда оздир. Уч мафъулни насбли қиладиган феъллар эса жуда ҳам оздир.

Яъни, бир нечтагинадир.

Мафъулум бих кўпроқ фоъилдан сўнг келади. Баъзи вақтларда фоъилдан аввал келади. **بَنَى الْبَيْتَ إِبْرَاهِيمُ** каби.

Мафъулум бих умуман феълдан кейин келади. Баъзи вақтларда эса бирор мақсадни кўзлаб, феълдан олдин ҳам келади. **إِيَّاكَ نَعْبُدُ** каби.

Мафъули бих – қилинмиш зотнинг исми бўлиб, каломда гўё кимни? Ёки нимани? деган саволга жавоб ҳукмида зикр этилади. Мафъули бих ўзбек тилига таржима қилинишда охирига (-ни) қўшимчаси қўшилади.

Масалан: **فَتَلْتُ عَقْرِيًّا، رَأَيْتُ ذُنْبًا، أَكَلْتُ طَعَامًا، جَمَعْتُ مَالًا** Камдан-кам баъзи мафъули бихларнинг таржимасига (-га) қўшимчаси қўшилади.

Масалан: **أَعْبُدُ اللَّهَ، لَقِيتَ زَيْدًا فِي السُّوقِ، أَعْطَيْتَ زَيْدًا دِرْهَمًا** жумлаларидаги Аллоҳ ва Зайд лафзлари каби.

Қоида: Ҳар бир мафъули бих мансуб бўлади.

Масалан: **أَكْرَمْتُ مُسْلِمًا، أَكْرَمْتُ مُسْلِمِينَ، أَكْرَمْتُ مُسْلِمِينَ، أَكْرَمْتُ مُسْلِمَاتٍ**

Қоида: Феълларга муттасил бўлган замирларнинг ҳар бири ҳукман мансуб бўлиб, мафъули бих бўлади.

Масалан:

ضَرَبَهُ، ضَرَبَهُمَا، ضَرَبَهُمْ، ضَرَبَهَا، ضَرَبَهُمَا، ضَرَبَهُنَّ، ضَرَبَكَ، ضَرَبَكُمَا، ضَرَبَكُم، ضَرَبَكِ، ضَرَبَكُمَا، ضَرَبَكُنَّ، ضَرَبَنِي، ضَرَبْنَا.

Қоида: Мафъули бих маълум сийғали феълларга хослангандир. Мажхул сийғали феълларнинг мафъули

бихлари зоҳир бўлмайди. Зеро мажҳул феълларнинг ҳақиқий фоъиллари зикр қилинмаганлигидан мафъули бихлари марфуъ бўлиб, фоъил мақомига ўтадилар.

Масалан: فَتَحَ الْبَابُ، ضَرَبَ زَيْدٌ، أَكَلَ الطَّعَامَ، قَتَلَ ذَنْبٌ

Кўпинча мафъули бихлар феълдан кейин келади. Инхисори тавҳим (маънони чегараланиши) учун баъзи вақтда феълдан олдин келади.

Масалан: Фақат Аллоҳ таологагина ибодат қиламан - اللَّهُ أَعْبُدُ

Фақат Зайдни урдим - زَيْدًا ضَرَبْتُ

Фақат насибангни оласан - نَصِيْبِكَ تَنَالُ

Музофин илайҳили мафъули бихлар

رَأَيْتُ فَرَسَ بَكْرٍ، أَكَلْتُ لَحْمَ الْبَقْرِ، أَخَذْتُ رَقِيمَ الْحَبِيبِ، أَكْرَمْتُ فُقَرَاءَ الْبَلَدِ

Сифатли мафъули бихлар

رَأَيْتُ رَجُلًا عَالِمًا، أَكَلْتُ لَحْمًا مَشْوِيًّا، كَتَبْتُ مَكْتُوبًا عَرَبِيًّا، قَتَلْتُ حَيَّةً كَبِيرَةً

Таъкидли мафъули бихлар

رَأَيْتُ زَيْدًا نَفْسَهُ، أَكَلْتُ الرُّمَانَ كُلَّهُ، رَأَيْتُ رَجُلَيْنِ كَلَيْهِمَا، رَأَيْتُ الْأَحْبَابَ أَجْمَعِينَ

Баъзи феълларнинг иккита мафъули бихлари бўлади.

Масалан:

أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا، عَلَّمْتُ بَكْرًا عُلُومًا، أَعْطَيْتُ زَيْدًا لَحْمًا، أَلْبَسْتُ زَيْدًا جُبَّةً

Ушбу жумлалардаги тазйинотлар ҳам мафъули бихлардир.

إِجْتَهَدْتُ كُلَّ الْإِجْتِهَادِ، عَزَزْتُهَ بِعَضِّ التَّعْزِيرِ، جَلَسْتُ أَحْسَنَ الْجُلُوسِ، عَلِمْتُ خَيْرَ الْأَعْمَالِ، تَفَعَّلُ شَرًّا الْفِعْلِ، نَفَعَلَ أَسْهَلَ الْأَفْعَالِ .

۲۷

المفعول المطلق

Мафъул мутлак

(Маъно кучайтурувчи тўлдирувчи)

كَسَرَتِ الْخَادِمَةُ الصُّحَيْفَةَ كَسْرًا	كَسَرَتِ الْخَادِمَةُ الصُّحَيْفَةَ
نام الوليدُ نومًا خفيفًا	نام الوليدُ
دَقَّتِ السَّاعَةُ دَقَّتَيْنِ	دَقَّتِ السَّاعَةُ

Мана юқорида икки тарафда учтадан жумла. Бу жумлалардан чап тарафда бўлганлари ўнг тарафдаги жумлаларнинг ўзи. Лекин фарқи шундаки, чап тарафдаги жумлаларда ўнг тарафдагиларга қараганда бир масдар ортиқдир. Мисол учун كَسَرَتِ الْخَادِمَةُ الصُّحَيْفَةَ деб айтсак, бунда гапирилаётган тарелка эҳтимол бутунлай синмагандир, балки ёрилгандир ёки дарз кетгандир деб ўйлаши мумкин. Агар

энди бунга *كسراً* ни оттириб, *كَسَرَتِ الخَادِمَةُ الصُّحَيْفَةَ كَسْرًا* десак, дарз кетган ёки ёрилгандир деб, ўйлашга ўрин қолмайди. Балки тарелкани ҳақиқатда синганлигини билдиради. Масалан *نام الوليد* десак, гапирилаётган боланинг нечук ухлаганини билинмайди. У оз ухлаганми, кўп ухлаганми, чалқанча ухлаганми, ёнини босиб ухлаганми, тинч ва роҳат билан ухлаганми, қўрқиб ухлаганми, буни билинмайди. Энди бунга *نام الوليد نوماً خفيفاً* ни зиёда қилиб *نوماً خفيفاً* десак, болани енгил ухлаганлигини билдиради.

Шунингдек *دَقَّتِ الساعةُ* десак, ҳамма пайт соатнинг жиринглаганини билдиради. Неча марта жиринглагани маълум эмас. Энди бунга *دَقَّتَيْنِ* нини қўшиб, *دَقَّتِ الساعةُ دَقَّتَيْنِ* десак, соатни неча марта жиринглагани маълум бўлади.

Шу тариқа феълни «таъкидлаш» учун ёки «турини» баёни учун ёки «сонини» баёни учун, феъл сўнгидан келтирилган масдарга «мафъулум мутлақ», деб аталади.

Феъл билан мафъулум мутлақнинг моддалари (лафзлари) кўпроқ бир хил бўлади. Мисол учун *حَفِظَ مُحَمَّدٌ الدَّرْسَ حِفْظًا* каби.

Мана бунда *حَفِظَ* феъли билан *حِفْظًا* масдарининг моддалари бир бўлган. Баъзи бир вақтда феъл билан масдар (мафъулум мутлақ) лафзлари бошқа, маънолари бир хил бўлади. Мисол учун *فَرِحَ التِّلْمِيذُ جَزَلًا* каби. Мана бу мисолда *فَرِحَ* феъли билан *جَزَلًا* масдари, лафзда бошқа, аммо маънода бир хилдир.

Баъзи вақтларда мафъулум мутлақнинг феъли ҳазф қилинади. *صَبَّرًا* каби. *اصْبِرْ صَبْرًا* тақдиридадир.

Кўп вақт масдар ҳазф қилиниб, унинг ўрнига сифати туради. اجتهدتُ كَثِيرًا каби. Аслида اجتهدتُ اجتهادًا كَثِيرًا кўринишдадир.

Шунингдек, масдар ўрнида кўп вақт исми ишора ҳам туради. قال ذلك القول каби. Бунда ذلك мафъулум мутлақдир.

Шунингдек, масдарнинг ададини билдирган нарса масдар ўрнида туради. اجتهدتُ كُلَّ الاجتهاد، تَأْتَرُ بَعْضَ التَّأْتِرِ каби.

Баъзи бир мафъули мутлақлар бир сифат билан мавсуф бўлади. Масалан:

قَرَأْتُ قِرَاءَةً جَيِّدَةً، ضَرَبْتُ ضَرْبًا شَدِيدًا، سِرْتُ سَيْرًا كَثِيرًا

Мафъули мутлақ феълларга хосланган эмас. Баъзи вақт исми сифатлардан кейин ҳам мафъули мутлақлари зикр этилади. Масалан:

زَيْدٌ ضَارِبٌ ضَرْبًا شَدِيدًا، الْمَالُ مَسْرُوقٌ سَرَقَةً عَجِيبَةً، زَيْدٌ حَسَنٌ حُسْنًا مَقْبُولًا

۲۸

الْمَفْعُولُ لِأَجْلِهِ

Мафъул лиажлиҳи

(сабабни ифодаловчи тўлдирувчи)

М: حَفِظَ مُحَمَّدٌ الْكِتَابَ رَغْبَةً فِي التَّقَدُّمِ Муҳаммад китобни пешқадам бўлишни хоҳлагани учун ёдлади жумласидаги «رَغْبَةً» (хоҳлагани учун) сўзи «мафъул лиажлиҳи» деб аталади.

Ҳар бир иш содир бўлишида бирор сабаб бўлади.

Агар биз: وقف الجند (Аскар тўхтади) десак, эшитувчи Аскар тўхтаганини тушунади, лекин тўхташ сабабини билмайди. Тингловчига сабабини билдириш мақсади ҳам бўлса: وقف الجند (Аскар амирни улуълаш учун тўхтади) деймиз, шунда феълнинг сабаби тушунилади. Мазкур мисолдаги «ижлалан» сўзи «мафъул лиажлиҳи», дейилади, у эса насб ҳолатида бўлади.

حفظ محمد الكتاب رغبة في التقدم

«Муҳаммад китобни пешқадам бўлишга қизиқиб ёдлади» жумласидаги «рағбатан» сўзи,

حجَّ الناس طلباً لمرضاة الله

«Одамлар Аллоҳни розилигини талаб қилиб ҳаж қилдилар» жумласидаги «талабан» сўзи,

زينت المدينة إكراماً للقادم

«Келувчини улуғлаб шаҳар безатилди» жумласидаги «икроман» сўзи мафъул лиажлиҳи бўлади.

Шу каби феъл содир қилган сабабни баён қилиш учун айтилган ҳар бир исм мафъул лиажлиҳи, деб аталади.

«Мафъулул лиажлих»ни билиш учун феълнинг олдига «لَمْ» (нима учун?) саволини қўйиш керак. Агар шунга жавоб бўлишга яраса, ўша исм «мафъулул лиажлих» бўлади.

Масалан, юқоридаги мисолдаги феълнинг олдига لَمْ қўшиб деб савол берсак, اجلالاً لأمير шунга жавоб бўлишга ярайди.

۲۹

الْمَفْعُولُ فِيهِ

Мафъул фийх (ўрин-пайт ҳоли)

М: حَفِظَ مُحَمَّدٌ الْكِتَابَ صَبَاحًا أَمَامَ الْمُعَلِّمِ Муҳаммад китобни эрталаб муаллимнинг олдида ёдлади жумласидаги «صَبَاحًا эрталаб» ва «أَمَامَ олдида» сўзлари мафъул «фийх», ёки «зарф», деб аталади.

Ҳар бир иш-ҳаракат бирор бир замон ва маконда содир бўлади. Агар сен: حَفِظَ مُحَمَّدٌ الْكِتَابَ صَبَاحًا (Муҳаммад китобни эрталаб ёдлади) деб айтсанг, ёдлаш замонини баён қилган бўласан, у эса «эрталаб» сўзидир.

Агар сен حَفِظَ مُحَمَّدٌ الْكِتَابَ أَمَامَ الْمُعَلِّمِ (Муҳаммад китобни муаллим олдида ёдлади) деб айтсанг, ёдлаш жойини баён қилган бўласан, у эса муаллим олдидаги жойдир. «Сабаҳан» сўзи зарф замон, «амама» сўзи эса зарф макон, дейилади. Бу икала сўз «мафъул фийх», деб ҳам номланади.

Мафъул фийҳ эса насб ҳолатида бўлиши лозим.

Зарф замонлар;

«Эрталаб» каби сўзлар «кечқурун, кун, тун, эрта тонг, эртага, тонг ёришган вақтида, тонгда, ҳеч қачон, вақтида, вақтида, бир лаҳза, бир соатда, бир муддат, бир йил, бир ойда».

Зарф маконлар;

«Олдида» каби сўзлар: «олдида, орқасида, орқада, устида, остида, ўнгда, чапда, ҳузурида, билан, бирга, рўпарасида, рўпарасида, рўпарасида барийд, фарсах, мил.

Юқоридаги таърифдан англанадики, мафъулун фийҳ ё замонни ё маконни англатадиган исмдир. Замонни англатадиган исмга «зарфи замон», маконни англатадирган исмга эса «зарфи макон», дейилади. Шунинг учун мафъулун фийҳни «зарф», деб юритилур.

Қуйидаги исмлардан зарфи замон ва зарфи маконни ажратинг.

صباح. ماء. يوم. ليلة. بريد. يمين. تحت. غد. سحر. ميل. عند. وراء. شهر. سنة. مع. خلف. فوق.
شمال. إزاء. لحظة. ساعة. مدة. وقت. أمام. حين. قدام. لقاء. عام. فجر. قرن

۳۰

الْمَفْعُولُ مَعَهُ

Мафъул маъаху («билан», «бирга» маъносидаги тўлдирувчи)

М: **حَفِظَ مُحَمَّدٌ وَالْمَصْبَاحَ** Муҳаммад чироқ билан ёдлади жумласидаги «المصباح чироқ» сўзи «мафъул маъаху», деб аталади.

Агар сенга бир одам: **سِرْتُ وَالْجَبَلَ حَتَّى وَصَلْتُ آخَرَ الصَّعِيدِ** «Тоғ бўйлаб юрдим, охири мақсадимга етдим» деса, бу одамнинг тоғ ёнидаги йўлдан юриб, мақсадига етганини англатади.

Шунингдек, агар сен бир жойга етиб бориш истагини билдириб, бир кишидан сўрасанг, у сенга:

اذهب والشارع الجديد

«Янги йўлдан боргин» деб айтса, гапининг маъноси, боришинг янги йўл бўйлаб, ўнгга ҳам чапга ҳам бурилмасдан юрсанг, шунда кўзлаган мақсадинга етасан, деганидир. Биринчи мисолда «тоғ» сўзи, иккинчи мисолдаги «йўл» сўзи «мафъул маъаху» деб номланади. «Мафъул маъаху» насб ҳолатида бўлади, унинг олдида келган «вов» эса «Вов маъия» дейилади.

Шу каби: **حَفِظَ مُحَمَّدٌ الْمَصْبَاحَ** (Муҳаммад чироқ билан ёдлади) жумласидаги «чироқ» сўзи,

سَارَ الْأَمِيرَ وَالْجُنْدَ (Амир аскар билан юрди) жумласидаги «аскар» сўзи,

توجه القوم والنيلَ (Халқ Нил бўйлаб йўналди) жумласидаги «Нил» сўзи мафъул маъахудир.

Феъл воситасида содир бўлган нарсага далолат қилган ҳар бир исм «мафъул маъаху», дейилади.

Юқорида ўтган мавзулардан бизга мафъуллар бешта эканлиги маълум бўлди:

1. Мафъул бих.
2. Мафъул мутлак.
3. Мафъул лиажлиҳ.
4. Мафъул фийҳ.
5. Мафъул маъах.

۳۱

المُسْتَشْنَى بِإِلَّا

«Илла» («лекин», «бошқа»)нинг мустасноси

Мустасно: *إِلَّا* дан кейин келиб, *إِلَّا* нинг олдидаги жумла маъносининг хилофини билдирган исмдир.

каби. فريداً خرج التلامذة من الكتابِ إلا فريداً

Бунда **إِلَّا** нинг олдидаги **من الكتابِ التلامذة** خرج жумласи, ўқувчиларнинг мактабдан чиққанликларини англатади. Энди бунинг ортидан **فريداً** **إِلَّا** десак, бошқалар чиқиб, Фариднинг чиқмагани билинади. Бу ерда **إِلَّا** сўнгидан келган **فريداً** калимаси **إِلَّا** нинг олдидаги жумла маъносининг хилофини англатяпти.

Шунинг учун **فريداً** мустасно бўлади.

إِلَّا дан кейин зикр этилган исм «мустасно», деб айтилади, дедик. **إِلَّا** нинг олдидаги сўз яъни унга қараб сўзланган исм эса «мустасно минъ», дейилади.

Масалан, юқоридаги **التلامذة** «мустасно минъ»дир. Чунки чиқиш унга қараб сўзланган. Чиқувчи кишилар ўқувчилар бўлган.

Масалан:

حفظ محمد الكتابِ إلَّا ورقةً десак, бунда мустасно минҳ **الكتابِ** бўлади. Чунки, ёдлаш унга қараб сўзланган. Ана шу ёдланган **ورقةً** эса мустасно бўлади, негаки у ёдланмай қолган.

Мустасно минъ баъзи вақт зикр этилади, баъзи вақтда эса зикр этилмайди. Масалан, **إِلَّا خالداً** **ما اجتهد** деганда, мустасно минъ зикр этилмаган.

Мустасно минъ зикр этилган каломга «том», дейилади.

Зикр этилмаганига «ноқис», дейилади.

إِلَّا نИНГ олдидаги жумлада нафийни (инкорни) англатадиган бирор нарса бўлса, унга «манфий», дейилади.

Нафийни англатадиган нарса бўлмаса, «мусбат», дейилади.

Масалан *خرج التلامذة من الكتابِ إلاَّ فريداً* мисолида, калом мусбат бўлган.

ما خرج التلامذة من الكتابِ إلاَّ خالداً мисолида калом манфий бўлган.

Мустасно калом том ва мусбат бўлганда, мансуб бўлади. Бошқа вақтларда ўрнига қараб марфуъ, мансуб, мажрур бўлиши мумкин.

۳۲

الْحَالُ

Ҳол

Иш-ҳаракат содир бўлиш вақтида фоъил ёки мафъул бихнинг ҳолатини баён қилган ҳар бир исм «ҳол», бўлади.

М: *حَفِظَ مُحَمَّدٌ الْكِتَابَ جَالِسًا* Муҳаммад китобни ўтирган ҳолда ёдлади (ёки *حَفِظَهُ صَحِيحًا* уни тўғри ёдлади) жумласидаги «*جَالِسًا* ўтирган ҳолда» ёки «*صَحِيحًا* тўғри» сўзлари «ҳол», деб аталади.

Агар сен: «Амин сувни ичди» деб айтсанг, гапинг тўғри бўлади, бироқ бу гапда ичиш вақтида фоъилнинг ёки мафъул бихнинг ҳолати маълум бўлмайди.

«Амин сувни турган ҳолатда «туриб ичди» десанг, Аминнинг ичиш вақтидаги ҳолатини баён қилган бўласан.

«Амин сувни тоза ҳолида ичди» десанг ичиш вақтида сувни ҳолатини баён қилган бўласан. Шунга биноан رائقا (турган ҳолда) ва رائقا (тоза ҳолда) сўзлари «ҳол», деб номланади. «Ҳол» насб ҳолатида бўлади.

Шу каби رائقا дегандаги قرأ محمد الدرّس قائمًا، شرب فريد الماء رائقا каби. Булардан аввалгиси ўқиш феъли воқеъ бўлганида Муҳаммаднинг, яъни фоъилнинг қандай ҳолда бўлганини, иккинчиси, ичиш феъли воқеъ бўлган вақтда сувнинг, яъни мафъулнинг қандай ҳолда бўлганини билдирган. Шунинг учун булар ҳол бўлади.

Ҳол умуман накра исмда бўлади. Маърифа исмнинг ҳол бўлиши жуда ҳам оздир. وحدك каби. دگاندا انصرف وخذك

Ҳол муфрадда ва жумлада бўлади. Жумла бўлганда жумлаи феълийа ва жумлаи исмийа бўлади.

«Ант фъи хамда یرکض دگاندا جاء الغلام یرکض، اطلب العلم وانت فئی жумлалари каби. Ҳол жумлаи исмийа бўлганда, олдида кўп вақт «вов» бўлади. Юқоридаги وانت فئی каби. Бу вовга «вови ҳолийа», дейилади.

Танбех: Ҳолни билиш учун феълнинг олдига **كَيْفَ** (қандай) саволини келтириб қараш керак. Агар шунга жавоб бўлишга яраса, у ҳол бўлади. Масалан, юқоридаги мисолларда феълнинг олдига **كَيْفَ** келтириб, **كيف قرأ محمد الدرس؟**, **كيف شرب فريد الماء؟** деб савол берсак, аввалгисига **قائماً**, иккинчисига **رائئاً** жавоб бўлишга ярайди.

Қуйидаги ҳоллардан фоъилнинг ҳолатини билдирганлари ва мафъулнинг ҳолатини билдирганларни ажратинг.

أُنْقِلِ الْأَخْبَارَ صَحِيحَةً. عِشْ عَزِيزًا أَوْ مِتْ كَرِيمًا. لَا تَأْكُلِ الْفَوَاكِهَ فِجَّةً. جَاءَ فَرِيدٌ إِلَى الْمَدْرَسَةِ وَهُوَ يَبْكِي. تَكَلَّمَ صَادِقًا. إِذَا اجْتَهَدَ الطَّالِبُ صَغِيرًا سَادَ كَبِيرًا. لَا تَحْكُمِ وَأَنْتَ غَضْبَانٌ. دَخَلَ الْعَسَاكِرُ الْمَدِينَةَ وَهُمْ أَلُوفٌ. رَجَعَ الْقَائِدُ مِنَ الْحَرْبِ ظَافِرًا. يَجِبُ قَصُّ الْأَظْفَارِ طَوِيلَةً. لَا تَنَمْ وَالشَّمْسُ طَالِعَةٌ. رَكِبْتُ الْفَرَسَ مُسْرَجًا. قَبَضُوا عَلَى السَّارِقِ مُتَسَلِّقًا الْجِدَارَ. لَا تَمَشْ مُخْتَالًا. احْفَظِ الدَّرْسَ سَرِيعًا. دَخَلْتُ الْبِسْتَانَ مُزْهِرًا. كُلْ شَيْءٍ يَبْدُو صَغِيرًا ثُمَّ يَكْبُرُ.

۳۳

التَّمْيِيزُ

Тамйиз (аниқлаштирувчи)

М: **يُبَاعُ الْكِتَابُ بِرَطلٍ ذَهَبًا** Китоб бир ратл тиллага сотилади жумласидаги «**ذَهَبًا** тиллага» сўзи «тамйиз», деб номланади.

Ҳажм, оғирлик, узунлик ўлчовлари, сонлар каби, барча номлар ноаниқ ҳолатдаги сўзлардир. Агар сен: «Мен бир қинтор сотиб олдим» деб жим турсанг тингловчи қинтордан исталган мақсад нималигини тушунмайди. Сотиб олинган нарса кофе доними, шакарми, совунми ёки бошқа нарсами, у билолмайди. Агар сен: «Мен бир қинтор кофе донини сотиб олдим» деб айтсанг, қинтордан исталган мақсад нима эканини аниқлаштирган бўласан. Мазкур жумладаги кофе сўзи «тамйиз», дейилади, у эса насб ҳолатида бўлади.

Қуйидаги: «Савдогар бир ирдаб буғдой, бир қинтор шакар, юз зироъ ипак сотди».

«Мен бир соъ арпа, бир ратл асал, бир зироъ жун сотиб олдим», жумлаларида тамйизга мисоллар келтирилади.

Жумладаги кўзланган мақсадни ифодаловчи сўздан кейин келиб у сўзни аниқлаштириб, ажратиб берган сўз «тамйиз», дейилади.

۳۴

المُنَادَى

Мунада (ундалма)

Мунодо – нидо (чақириш) учун махсус ҳарфларнинг бири сўнгидан тушиб, чақирилган зотнинг сўзловчига илтифот қилиши ва сўзланажак сўзга диққат этиши талаб этилган

исмдир. Масалан: муаллим «يا عبد الله، لا تلعب» (Эй Абдуллох, ўйнамагин) деса, Абдуллох исмли ўқувчининг ўгирилиб қарашини ва لا تلعب (ўйнамагин), деган сўзнинг диққат этишини талаб қилган бўлади. Шунингдек, бу жумладаги عبد الله исми «мунодо» бўлади.

Нидо ҳарфлари ушбулардир.

يا، أيا، هيا، أي، أ

يا عبد الله، أيا عبد الكريم، هيا عبد الرحمن، أي جمال الدين. أعماد الدين.

Мунодо тўрт хил бўлади:

1. Накраи мақсуда. 2. Накраи ғойри мақсуда. 3. Алами муфрад. 4. Музоф.

1. «Накраи мақсуда» деб муайян бир зот қасд қилинган накрага айтилади. Масалан муаллим, исмини билмаган бир ўқувчининг ўйнаб турганини кўриб, унга қараб يا تلميذ لا تلعب деса, бунда تلميذ муайян бир шогирд (масалан, Усмон) мақсад этилган бўлади. Ва унинг ўйнамаслиги талаб қилинган бўлади. تلميذ эса накрадир.

2. «Накраи ғойри мақсуда» деб муайян бир зот қасд қилилмаган накрага айтилади. Масалан: муаллим қийин бир масалани сўзлаш олдидан ўқувчиларнинг назар диққатларини жалб этиш учун يا غافلاً دеса, бунда غافلاً дан муайян бир шогирд мақсад бўлмай, балки ғафлат босган ҳар бир шогирднинг диққат билан тинглаши талаб қилинади.

3. «Алами муфрад» деб музоф бўлмаган аламга айтилади.
 каби. يا فريد، يا محمودان، يا محمودون

4. «Музоф» деб иккинчи бир исмга нисбат берилган исмга айтилади.

каби. يا عبد الله، يا أمير المؤمنين

Мунодо музоф ва накраи ғойри мақсуда бўлганда мансуб бўлади. يا غافلاً، يا أمير المؤمنين، каби.

Алам муфрад ва накра мақсуда бўлганда нимага марфуъ бўлса, шунга мабний бўлади.

каби. يا فريد، يا تلميذ، يا محمودان. Буларнинг аввалгиси ва иккинчиси рафъ аломатлари дамма бўлганидан даммага мабний бўлган.

Кейингисининг рафъ аломати алиф нун бўлганлигидан алиф нунга мабний бўлган.

Қуйидаги мунодолардан музофнинг устига ض, алами муфраднинг устига ف, накраи мақсуданинг устига ص, накраи ғойри мақсуданинг устига غ қўйиб ажратинг.

يا ولد لا تلعب. يا غافلاً والموت يطلبه. يا عبد الله اقرأ درسك. يا حليماً لقد ألفت القلوب. يا رؤوفاً بالعباد. يا فاطمة أسكتي. يا مغترراً دع الغرور. يا بُنيَّ أكرم أستاذك. أعبد الله فم للصلاة. يا طالب العلم اجهد لتفليح. يا رجل خذ بيدي. يا كريمًا أحسن إلى الفقير. يا مسلمون أقيموا الصلاة. بأي أنت وأمي يا رسول الله. يا إخوان أما عندكم محل نبيث فيه هذه الليلة؟

Қуйидаги мунодаларга ҳарф нидоларидан киритиб, тўғрилаб ёзинг ва ҳаракатларини қўйинг.

عبد القدوس. زينب. جاهل. زين العابدين. غلامين. فريدين. منصفين. مؤمنون. غلام. خالد.
حسين. محسنين. صلاح الدين. علي. مريم. عالم. طالب مال. عمر. سراج الملة. رئيس البلد. قائد
الجيش.

۳۵

خَبْرُ كَانَ

«Кана»нинг хабари

М: **مَثْمِرًا** **كَانَ** **الْبُسْتَانُ** **مَثْمِرًا** Боғ мевали бўлди жумласидаги «**مَثْمِرًا** мевали» сўзи «кана»нинг хабари дейилади. «Кана» феълидан кейин икки исм келиб аввалгиси рафъ қилинади. У «кана»нинг исми дейилади. Иккинчиси эса насб қилинади. У «кана»нинг хабари дейилади. Шунинг учун «кана»нинг хабари насб исмлардан ҳисобланади. «Кана»га ўхшаш феъллар юқорида «исмнинг рафъ ўринлари» мавзуида яъни 23-дарсда айтиб ўтилди. Мисоллар ҳам келтирилди.

М: أصبح الشجر مورقا؛ وما زال الجو معتدلا، وصار البستان مثمرا

Танбех: 23-дарсда рафъ ўрни керак бўлгани учун «Кана»нинг исми келтирилди. Ушбу 35-дарсда насб ўрни керак бўлгани учун «Кана»нинг хабари келтирилмоқда.

۳۶

إِسْمٌ إِنَّ

«Инна»нинг исми

М: إِنَّ الْبُسْتَانَ مُثْمِرًا Ҳақиқатда боғ мевалидир жумласидаги «الْبُسْتَانَ» сўзи «инна»нинг исми дейилади.

«Инна» ҳарфидан кейин икки исм келади. Аввалгиси насб қилиниб «инна»нинг исми, иккинчиси эса рафъ қилиниб, «инна»нинг хабари дейилади. Шу сабабли биринчи исм насб исмлардан ҳисобланади.

«Инна» ва унга ўхшаш ҳарфлар «исмнинг рафъ ўринлари» мавзуининг олтинчи ўрнида зикр қилиниб, мисоллари ҳам айтиб ўтилди.

М: عَلِمْتَ أَنَّ الْبُسْتَانَ مُثْمِرٌ، وَكَأَنَّ الشَّجَرَ مُورِقٌ، وَلَكِنَّ الْمَطَرَ غَزِيرٌ، وَلَيْتَ الْجَوَّ مُعْتَدِلٌ.

Танбеҳ: 24-дарсда рафъ ўрни керак бўлгани учун «Инна»нинг хабари келтирилди. Ушбу 36-дарсда насб ўрни керак бўлгани учун «Инна»нинг исми келтирилмоқда.

مَحَالٌ جَرِ الْإِسْمِ

Исмнинг жар (қаратқич келишиги яъни касра қилиб ўқиладиган) ўринлари

- 1- (олд кўмакчи) بعد حرف الجرّ: أطلب العلم من المهدي إلى اللحد
- 2- (мослашмаган аниқловчи) المضاف إليه: كتاب محمود
- 3- التابع لاسم مجرور: النعت، العطف، التوكيد، البدل: صديق جاهل شر من عدو عاقل

۳۷

جُرُ الإِسْمِ الْمَجْرُورِ بِالْحَرْفِ

Ҳарф билан исмнинг жар ҳолатида келиши

Исмнинг етти ўринда рафъ, ўн икки ўринда насб бўлиши айтиб ўтилди. Аммо исм фақат уч ўринда жар қилинади. Агар исм қуйидаги жар ҳарфлари деб номланадиган ҳарфларнинг биридан кейин келса, мажрур бўлади.

Жар (касра ўқитувчи) ҳарфлар ушбулардир:

من، إلى، عن، على، في، رَبِّ، بَاء، كَاف، لَام، وَاو، تَاء، مُدٌ، مُنْدٌ، حَتَّى، خَلَا، عَدَا، حَاشَا.

Ушбу жар ҳарфларга қуйидагилар мисолдир.

أطلب العلم من المهدي إلى اللحد. سرت عن البلد. قعدت على الكرسي. لعبنا في الدار. رب إشارة أبلغ من عبارة. بالعدل تعمّر البلاد. زيد كالأسد. الملك لله. وحقك إني أحبك. تالله لقد آثرك الله علينا. ما كلمته منذ يوم. ما رأيته منذ يومين. سهزنا حتى مطلع الفجر. لا ينفعك شيء خلا عمل الصالحات. ما رأيت اليوم من أصحابي أحدا عدا زيد. ما كلمت اليوم أحدا حاشا فريدي.

Жар ва мажрур ҳамда зарфлар албатта бир нарсага бориб боғланади. Булар бориб боғланадиган нарсага «Мутааллақ», дейилади. Мутааллақ феъл ёки масдар, исми фоъил, исми мафъул, сифати мушаббаҳа, исми тафзил, феъл маъносини англаган исмлар бўлади. *ذَهَبْتُ إِلَى الْمَدْرَسَةِ، أَنَا وَاثِقٌ بِكَ* дегандаги шакллар. Бу мисоллардан аввалгисида *إِلَى الْمَدْرَسَةِ* исми *ذَهَبْتُ* га мутааллақ бўлади. Иккинчисидagi *بِكَ* эса *وَاثِقٌ* га мутааллақ бўлади. *وَاثِقٌ* эса феъл бўлмай, балки феъл маъносини англаган исмдир.

Танбех: Ҳарф жарлардан *حاشا، عدا، خلا،* баъзи вақтда феъл бўлиб ҳам келади.

Танбех: Жар ва мажрур ёки зарфларнинг мутааллақи баъзи вақт зикр қилинмайди. *العلم في الصدور* дегандаги каби. Бу вақтда мутааллақга *كان* каби бир феъл тақдир қилинади.

من (-дан) م: *سافر محمود من القاهرة* (Маҳмуд Қоҳирадан жўнаб кетди). *ونزل المطر من السماء* (Ёмғир осмондан ёғди).

إلى (-га) م: *وصل المسافر إلى الإسكندرية، وسار إلى البحر* (Мусофир Искандарияга етиб келди ва денгизга қараб юрди).

عن (хақида) م: *عن المرء لا تسأل، وسل عن قرينه* (Кишидан сўрама, у хақида яқинидан сўра).

على (устида) م: *الجود على المحتاج أحسن من الدرّ على التاج* (Муҳтожга яхшилик қилиш тожга дур тақишдан яхшироқ).

تَعَرَّفَ إِلَى اللَّهِ فِي الرَّخَاءِ يَعْرِفُكَ فِي الشَّدَةِ (-да) م: (Тўкинчиликда Аллоҳни тани, қийинчиликда у сени танийди).

رَبِّ حَالٍ أَفْصَحَ مِنْ مَقَالٍ، وَرَبِّ صَدِيقٍ خَيْرٍ مِنْ شَقِيقٍ (Гоҳида ҳолат ифодаси чиройли гапиришдан яхшироқ. Баъзида дўст туғишганингдан яхшироқ).

بِالْعَمَلِ بِالْقَلَمِ أَنْفَذَ مِنَ الْعَمَلِ بِالسَّيْفِ (Қалам билан иш юритиш қилич билан иш юритишдан яхшироқ).

كُ الْعِلْمِ كَالنُّورِ، وَالْجَهْلُ كَالظُّلْمَةِ (Илм нур, жаҳолат зулмат каби).

لِ الْفَضْلِ لِلْمَتَّقِينَ، وَالْكِبْرِيَاءِ لِلَّهِ (Ортиқлик пешқадам учун, кибр эса Аллоҳга (хосдир)).

وَاللَّهُ مَا صَنَعْتَ، وَالْعَصْرُ إِنْ الْإِنْسَانَ لَفِي خَسْرٍ (Аллоҳга қасамки, Мен қилмадим). (Асрга қасамки, ҳақиқатда инсон зиён-бахтсизликдадир).

تَاللَّهِ لَا يَذْهَبُ الْمَعْرُوفُ، وَتَاللَّهِ لَا يَرْفَعُ الْبَاطِلُ (Аллоҳга қасамки, яхшилик йўқ бўлмайди, Аллоҳга қасамки, ботил кўтарилмайди).

۳۸

الْمُضَافُ إِلَيْهِ

Музоф илайҳ (мослашмаган аниқловчи)

Олдин келган исм кейин келган исмга нисбат қилинса, яъни тегишлигини билдирса, м: خَادِمُ الْأَمِيرِ амирнинг хизматчиси, سُورُ الْمَدِينَةِ шаҳарнинг девори дейилганида иккинчи сўз музоф илайҳ (аниқловчи) ундан олдинги сўз эса музоф (аниқланмиш) дейилади.

Агар биз бир кишининг: حَضَرَ الْيَوْمَ خَادِمٌ «Бугун ходим келди» деганини эшитсак: Қайси ходим, Амирнинг ходимими? Қозининг ходимими ёки бошқа бир одамнинг ходимими? деб сўраймиз. Ким исталаётганини била олмаймиз. Чунки ходим сўзи ҳеч кимга нисбат қилинмади. حَضَرَ الْيَوْمَ خَادِمُ الْأَمِيرِ «Бугун Амирнинг ходими келди» дейилса шунда биз бу гапда қайси ходим исталганини билиб оламиз. Чунки ходим сўзи Амирга нисбат этилиб тайин қилинди. Шунга кўра ходим сўзи «музоф» амир сўзи эса «музоф илайҳ» дейилади.

خادم الأمير: سور المدينة، وباب البيت، وعنان الفرس

«Амирнинг ходими» мисолига: шаҳарнинг девори, уйнинг эшиги, отнинг жилови каби икки исмдан иборат бўлган, ҳамда биринчиси иккинчисига тегишли эканини билдирган ҳар бир сўз «музоф» илайҳ», дейилади. Музоф илайҳ жар ҳолатида бўлади.

Музоф исм муфрад ҳамда танвинли бўлса, изофа қилинганда танвини тушади. كِرَاسُ مُحَمَّدٍ дегандаги كِرَاسُ шакли каби. Бу изофа қилинмасдан олдин كِرَاسٌ эди.

Агар изофа қилинадиган исм тасния ёки жам музаккари солим бўлса, нунлари туширилади.

Масалан: **كَابِي** وَالِدَيْكَ وَمُعَلِّمَيْكَ каби. Бунда **والديك** билан **معلميك** изофа қилинмасдан олдин **والدين** ва **مُعَلِّمَيْنِ** эди.

Танбех: Музофун илайҳ мажрур бўлади, дедик. Музоф эса ўрнига қараб, марфуъ, мансуб, мажрур бўлиши мумкин. каби. **هَذَا قَلَمٌ مَحْمُودٌ، أَخَذْتُ قَلَمَ مَحْمُودٍ، كَتَبْتُ بِقَلَمِ مَحْمُودٍ**

۳۹

التَّوَابِعُ

Тобецлар (эргашувчилар)

Юқорида айтиб ўтилган ўринларнинг бирида тушиш сабабига кўра бир калима рафъ, насб, жар қилинса, унинг эъроби аслий эъроб дейилади. Яна шундай эъроблар борки, улар «табаъий» (эргашувчи) дейилади. Тобец калима эъроби аслий калима эъробидан кейин келади.

Шунга кўра, кейин келган калима ўзидан олдинги калимага эргашгани учун рафъ, насб, жазм ёки жар қилинади. Исмнинг неча ва қай ўринларда марфуъ, мансуб, мажрур бўлишини ҳамда феълнинг неча ва қай ўринларда марфуъ, мансуб, мажзум бўлишини сўзлаб ўтган эдик. Лекин қай вақтларда, исм юқорида кўрсатилган ўринлардан бошқасида марфуъ, мансуб, мажрур бўлади? Шунингдек, қай вақтларда феъл юқоридагидан бошқа ўринларда марфуъ, мансуб, мажзум бўлади? Бу ҳақда келгуси сатрларда танишамиз.

Масалан: **خرج من المسجد الشبان ثم الشيوخ** десак, бунда **الشيوخ** марфуъ бўлган. Лекин юқорида зикр этилган ўринларнинг бирортасида келмаган. Шунингдек, масалан, **اشترت قلمًا وكُرَّاسًا** десак, бунда **كراسًا** мансуб бўлган. Лекин юқорида зикр этилган насб ўринларининг бирортасида келмаган.

Шунингдек, масалан **يَجِبُ عَلَيْكَ أَنْ تَكْتُبَ وَتَقْرَأَ** десак, бунда **تَقْرَأَ** мансуб бўлган. Лекин юқорида зикр этилган насб ўринларининг бирортасида келмаган. Аввалги икки исм нима сабабли рафъ, насб билан мўъраб бўлган. Иккинчидаги феъл нима сабабли насб билан мўъраб бўлган? Бунга сабаб, ундан олдинги исмнинг эъроби бунга юққан (яъни, эргашган).

Шунинг учун булар олдиндаги эъроб билан эъробланганлар. Масалан, аввалги жумладаги **الشبان** нинг эъроби **الشيوخ** га юққан ва олдиндаги калима каби у ҳам марфуъ бўлган. Иккинчи жумладаги **قلمًا** нинг эъроби **كراسًا** га юққанда мансуб бўлган. Учинчи жумладаги **تَكْتُبَ** нинг эъроби **تَقْرَأَ** га юққанда, у мансуб бўлган.

Шу тариқа аввалги калиманинг эъроби юқиши сабабли унинг эъроби билан эъробланган калимага «тобеъ» (эргашувчи) дейилади.

Аввалги калима эса «матбуъ» (эргашилган) дейилади.

Тавобеъ (эргашувчилар) тўрт хилдир:

1) Наът. 2) Атф. 3) Тавкид. 4) Бадал.

٤٠

النَّعْتُ

Наът (сифат, мослашган аниқловчи)

Тобеъларнинг биринчи хили наът дейилади.

М: عَدُوٌّ عَاقِلٌ خَيْرٌ مِنْ صَدِيقٍ جَاهِلٍ Ақлли душман нодон дўстандан яхшироқ жумласидаги «عاقِلٌ ақлли» ва «جاهلٌ нодон» сўзлари.

Агар сен йўлда бир ҳамёнга дуч келсанг ва бир инсоннинг: «Хамёним йўқолди» деяётганини эшитсанг, у инсон: ضَاعَ لِي كَيْسٌ صَغِيرٌ أَسْوَدٌ «Менинг кичик, қора ҳамёним йўқолди» деб, у ҳамёнга мос белгиларни баён қилмагунча, ҳамён уники эканига ишониб, ҳамённи унга бериб юборишинг тўғри бўлмайди. Бу гапдаги «кичик» ва «қора» сўзлари «наът» ёки «сифат» дейилади. Бу ўринда уларни фобил бўлишига кўра рафъ қилинган ҳамён сўзига эргашгани учун рафъ қилиниши шарт бўлади. Агар аввалги сўз насб бўлса унга эргашгани учун кейинги сўз ҳам насб қилинади.

М: فَقَدْتُ كَيْسًا صَغِيرًا «Мен кичик ҳамённи йўқотдим» жумласидаги ҳамён сўзи мафъул бих бўлгани учун насб қилинади. «Кичик» сўзи эса унинг наъти бўлиб, у ҳам насб қилинади. Жар қилишда ҳам шундай.

М: أَسْأَلُ عَنْ كَيْسٍ صَغِيرٍ «Мен кичик ҳамён ҳақида сўраяпман» жумласидаги ҳамён сўзи «ҳақида» кўмакчиси туфайли жар қилинган. «Кичик» сўзи унинг наъти бўлганлиги учун жар қилинган.

كيس صغير، رجل قصير: وَعَلِيُّ التاجر، وَحَسَنُ الكاتب، وعدو عاقل، وصدیق جاهل

«Кичик ҳамён», «пакана киши», «савдогар Али», «ёзувчи Ҳасан», «ақлли душман», «нодон дўст» бирикмалари каби ўзидан олдинги калиманинг сифатларини билдирувчи ҳар бир сўз «наът» ёки «сифат» дейилади. Олдинда турган сифатланувчи (аниқланмиш) калима эса «мавсуф» ёки «манъут» дейилади.

Наът икки турли бўлади: наът ҳақиқий, наът сабабий.

«Наът ҳақиқий» деб матбуъ (эргашилган)нинг ўзида бўлган сифатни билдирадиганга айтилади.

каби الْمُجْتَهَدَ дегандаги رَأْيُ التَّلْمِيذِ الْمُجْتَهَدِ

«Наът сабабий» деб матбуъ (эргашилган)нинг ўзидаги сифатни кўрсатмай, балки матбуъ билан алоқаси бўлган бир нарсанинг сифатини кўрсатади.

каби الْكَثِيرَ дегандаги رَأْيُ الرَّجُلِ الْكَثِيرِ مَالَهُ

Бунда الْكَثِيرَ калимаси الرَّجُلِ калимасининг сифати бўлмаган.

Балки مَالَهُ даги «مال»нинг сифати бўлган. Молнинг эса одам билан алоқаси жуда зўр. Чунки у кишининг мулки бўлган.

Наът хоҳ ҳақиқий, хоҳ сабабий бўлсин, маърифалик ва накраликда манъути (эргашилгани) билан бир хил бўлиши керак. Юқоридаги мисолларнинг икковида манъут маърифа

бўлганидан наът ҳам маъриффа бўлган. Бунинг устига наът ҳақиқий муфрадлик, тасниялик, жамлик, музаккарлик, муаннасликда манъутига қараб бир хил бўлади.

جاءني التلميذُ المُجتهدُ، جاءني التلميذانِ المُجتهدانِ، جاءني التلامذةُ المُجتهدونَ، جاءني التلميذُ المُجتهدُ، جاءني التلميذتانِ المُجتهدتانِ، جاءني التلميذاتُ المُجتهداتُ

Наъти сабабий эса музаккар, муаннасликда ўзидан сўнг келган исмга (яъни манъут билан алоқаси бўлган исмга) қараб юради. Ҳамда ҳар вақт муфрад бўлади.

دخلتُ مدرسةً حسنًا ترتيبيها، تمسكُ بالشخصِ النافعةِ نصيحتُهُ، هؤلاء أولادُ غنيٍّ والدُهُم

дегандаги каби.

Бу мисолларда حسنًا ни манъути муаннас бўлса ҳам, ўзи музаккар бўлган. Чунки ўзидан сўнг келган ترتيбу музаккар бўлган. النافعة нинг манъути музаккар бўлишига қарамасдан ўзи муаннас бўлган, чунки نصيحةً муаннас. غنيٍّ ни манъути жам бўлишига қарамасдан ўзи муфрад бўлиб келган.

Наът баъзи вақт жумла бўлиб келади لا تَفْعَلْ أَمْرًا عاقِبَتُهُ وخيمَةٌ дегандаги عاقِبَتُهُ وخيمَةٌ каби. Бу вақтда унинг эъробидан лафзий бўлмай, балки маҳаллий бўлади.

العَطْفُ

АЪТФ (БОҒЛОВЧИ)

Тобеъларнинг иккинчи хили аътф дейилади.

М: يَبْلُغُ الطَّالِبُ الْمَجْدَ وَالشَّرَفَ بِالْعِلْمِ وَالْأَدَبِ Талаба улуғлик ва шарафга илм ва одоб билан эришади жумласидаги «الشرف шараф» ва «الأدب одоб» сўзлари маътуф (боғланган)дир.

Боғловчилар: و ва, ف ва, ثم сўнг, أو ёки, أم ёки, لكن лекин, لا йўқ, بل балки.

Агар қалам ва сиёҳдон синган бўлса, сен уни ифодалашни хоҳласанг, бири: «Қалам синди» ва иккинчиси: «Сиёҳдон синди» деган иккита жумлани айтиш ўрнига битта феълни келтириб, ундан кейин «вов» билан боғланган икки исмни келтиришинг ҳамда: انكسر القلم والدواة «Қалам ва сиёҳдон синди» дейишинг етарли бўлади.

«Вов»дан кейин келган сўз «маътуф» деб аталади.

«Вов»дан олдинги сўз эса «маътуф алайх» деб номланади.

«Маътуф» сўзидан олдинги сўз эъробини хилига эргашиши шарт. Мазкур мисолдаги «сиёҳдон» сўзи, фойил бўлганлигига кўра рафъ қилинган «қалам» сўзига эргашгани учун рафъ бўлди.

«Мен қаламни ва сиёҳдонни синдирдим»
деган гапда эса сиёҳдон сўзи, мафъул бих бўлгани учун насб бўлган қалам сўзига эргашгани учун насб қилинди.

«Мен қалам ва сиёҳдон синишидан ҳайрон бўлдим» жумласида «сиёҳдон» калимаси, музоф илайҳ бўлгани учун жар қилинган «қалам» калимасига эргашганига кўра, жар қилинган.

Агар сен сиёҳдон синиши қалам синишидан кейин кетма-кет бўлгани ҳақида хабар беришни хоҳласанг:

«Қаламдан кейин кетма-кет сиёҳдон синди»
деб айтасан.

Агар сен сиёҳдонни синиши қалам синишидан бир оз вақтдан кейин бўлгани ҳақида хабар беришни хоҳласанг:

«Қалам, сўнг сиёҳдон синди» дейсан.

Агар улардан бири синган бўлса, сен уни аниқлашга иккиланаётган бўлсанг: «Қалам ёки сиёҳдон синди» деб айтасан.

Фақат қалам синган бўлса «Қалам синди, сиёҳдон эмас» дейсан. Агар уларнинг қайси бири сингани ҳақида сўрамоқчи бўлсанг: «Қаламни синдирдингми ёки сиёҳдонними» дейсан.

Агар сиёҳдон синдирилган бўлса-ю, кимдир қалам синдирилган деб гумон қилса: «Қалам синмади, балки сиёҳдон синди» деб айтасан.

Хулоса шуки, мазкур аътф ҳарфларидан бирортаси икки исм ўртасида келган вақтда иккинчи исм биринчи исм эъробини олади.

٤٢

التَّوْكِيدُ

Тавкид (таъкид)

Тобеъларнинг учинчи хили тавкид дейилади.

М: **عَيْنُهُ،** جَاءَ الْأَمِيرُ نَفْسَهُ أَوْ عَيْنَهُ «Амирнинг ўзи келди жумласидаги «**عَيْنُهُ،** سَارَ الْجَيْشُ كُلُّهُ أَوْ جَمِيعُهُ» лафзи ёки Қўшиннинг барчаси юрди жумласидаги **جَمِيعُهُ كُلُّهُ،** барчаси» сўзи тавкиддир.

Бир одам сенга султонга мурожаат қилгани ҳақида хабар бермоқчи бўлса, одатда у: **خَاطَبْتُ السُّلْطَانَ نَفْسَهُ** «Султоннинг ўзи билан гаплашдим» деб айтади. Агар у одамларнинг бири бири билан гаплашгани ҳақида айтмоқчи бўлса: **خَاطَبْتُ فَلَانًا** «Мен фалончи билан гаплашдим», дейди.

Унинг исмидан кейин «ўзи» сўзини келтирмайди, бунга сабаб султон билан гаплашиш оддий одам билан гаплашишдан обрўлироқ ҳисобланади.

Агар сўзловчи «Султон билан гаплашдим» деса, сен сўзловчининг бу гапидан: «У султоннинг ходими ёки котиби билан гаплашган бўлса керак» деб ўйлайсан. Шунда сўзловчи сендан гумонни кетказиш мақсадида султоннинг қўл

остидагилардан бири билан эмас, ўзи билан гаплашганини ифодалаш учун «нафсаҳу» калимасини қўшади. Шунинг учун бу сўз «тавкид» деб аталади. «Тавкид» ўзидан олдинги сўзнинг эъробига эргашади. Ўтган мисолдаги «нафс» сўзи, мафъул бих бўлган «султон» сўзига эргашгани учун насб бўлди.

حَضَرَ السُّلْطَانَ نَفْسَهُ «Султоннинг ўзи келди» жумласидаги «ўзи» калимасидан олдинги сўз фоъил бўлгани учун «ўзи» калимаси рафъ қилинди.

دَخَلْتُ مَنْزِلَ السُّلْطَانِ نَفْسِي «Мен султоннинг ўзининг уйига кирдим» гапида олдинги калима «музоф илайҳ» бўлгани учун, ундан кейин келган «ўзи» сўзи жар ҳолатида бўлди. «Айнун» (ўзи) сўзи ҳам мазкур гаплардаги «нафсун» (ўзи) калимаси каби тавкид вазифасини бажаради.

М: حَاطَبْتُ السُّلْطَانَ عَيْنَهُ «Мен султоннинг ўзи билан гаплашдим».

Кўплик (умум) маъно англатувчи исмлардан кейин «куллун» (барча), «жамиун» (барча) сўзлардан кейин ҳам тавкид қилинади.

М: وَرَأَيْتَ الْجَيْشَ كُلَّهُ سَارَ الْجَيْشُ كُلَّهُ أَوْ جَمِيعَهُ «Кўшиннинг барчаси юрди». وَسَلَّمْتُ عَلَى الْجَيْشِ كُلِّهِ أَوْ جَمِيعَهُ «Мен кўшиннинг барчасини кўрдим». «Барча» сўзи эргаштирилмаса, кўшиннинг барчаси эмас, кўпроғи деб гумон қилинади.

Тавкид икки турлидир.

1. Лафзий.

2. Маънавий.

Тавкиди лафзий аввалги лафзни такрор қилиш билан бўлади. Бу феълда, исмда, ҳарфда, жумлада бўлиши мумкин.

Масалан:

ظَهَرَ ظَهَرَ الْهَيْلَالُ. الصَّابِرُونَ الصَّابِرُونَ هُمُ الْفَائِزُونَ. نَعَمْ نَعَمْ طَلَعَتِ الشَّمْسُ. لَا يَسْوُدُّ الْحَسْوَدُ، لَا يَسْوُدُّ الْحَسْوَدُ.

Тавкиди маънавий ушбу етти лафзнинг бири билан бўлади.

نفس، عين، كل، جميع، عامة، كلا، كلنا

خاطبتُ الأميرَ نفسه. جاء الأميرُ عينه. اشتريتُ البيتَ كله. صرفتُ أوقاتي جميعها في التعلم. بَحَّحَتِ التلامذةُ عامَّتَهُمْ. برَّ والديكَ كليهما. اغسِلْ يديكَ كليهما.

Танбех: Тавкиди маънавий лафзларида матбуъга музаккар, муаннас, муфрад, тасния жамликда мувофиқ бўлган бир замир бўлиши керак. Юқоридаги мисоллар шаклидек.

٤٣

الْبَدَلُ

Бадал (изоҳловчи)

Тобеъларнинг тўртинчи хили бадал дейилади.

М: **واَضِعَ النَّحْوِ الْإِمَامُ عَلِيٌّ** Наҳв фанининг асосчиси Имом Алидир жумласидаги «**علي** Али», **جَدَّدَ الْأَمِيرُ الْقَصْرَ أَكْثَرَهُ** Амир қасрнинг кўпроғини янгилади жумласидаги «**أكثر** кўпроғи», **انصَرَفَ الدِّيوانُ عُمَّالَهُ** Девон ишчилари кетишди жумласидаги «**عمال** ишчилар» каби сўзлар бадал дейилади.

Агар сен: **واَضِعَ النَّحْوِ عَلِيٌّ** «Наҳв илмининг асосчиси Алидир» деб айтсанг, гапинг тўғри бўлади. **واَضِعَ النَّحْوِ الْإِمَامُ عَلِيٌّ** «Наҳв илмининг асосчиси Имом Алидир» десанг жумланг тингловчига таъсирлироқ бўлади. Чунки наҳв илмига асос солишни Алига икки марта: биринчи марта имом унвони билан, иккинчи марта эса Али исми билан нисбат қилган бўласан. Бу жумладаги Али сўзи «бадал» деб аталади, ҳамда ўзидан олдинги сўзнинг эъробига эргашади. Мазкур мисолдаги Али сўзи хабар бўлган, рафъ қилинган «имом» сўзига эргашгани учун рафъ қилинган.

إِنَّ الْإِمَامَ عَلِيًّا وَاضِعَ النَّحْوِ «Ҳақиқатда Имом Али наҳв илмининг асосчисидир» деган жумлада эса Али сўзи «инна»нинг исми бўлган, насб қилинган имом сўзига эргашгани учун насб бўлган.

النَّحْوُ مِنْ وَضْعِ الْإِمَامِ عَلِيٍّ «Наҳв илми имом Али тарафидан асос солинган нарсалардан биридир» жумласидаги Али калимаси музоф илайҳ бўлгани учун жар қилинган «имом» сўзига эргашгани учун жар қилинган.

جَدَّدَ الْأَمِيرُ الْقَصْرَ أَكْثَرَهُ «Амир қасрнинг кўпроғини янгилади»,
انصرف الديوانُ عَمَّالَهُ «Девон (идора) ишчилари кетишди»
жумлаларида ҳам худди шунга ўхшаш сўзлар айтилади.

Бироқ аввалги мисолдаги бадал «бадал мутобиқ (мувофиқ)», деб номланади. Чунки «Али» сўзи маъно жиҳатдан «имом» сўзига мутобиқдир. Иккинчи мисолдаги «бадал» эса «бадал баъз» дейилади. Чунки қасрнинг кўпроқ қисми бутуннинг бир қисмидир. Учинчи гапдаги бадал эса «бадал иштимол» (ичига олиш, қамраб олиш) дейилади.

Чунки девон билан ишчилар ўртасида муносабат бор.

Бадал тўрт турлидир:

1. Бадали мутобиқ.

2. Бадали баъз.

3. Бадали иштимол.

4. Бадали ғалат.

– Бадал мубдалу минҳнинг ўзи бўлса, унга «бадали мутобиқ», дейилади. جاءني أخوك إبراهيم дегандаги إبراهيم каби.

– Бадал мубдалу минҳнинг бир жузъи бўлса, унга «бадали баъз», дейилади. نصف الكتاب نصفه дегандаги نصف каби.

– Бадал мубдалу минҳнинг ичига кирган бир нарса бўлса, унга «бадали иштимол», дейилади انصرف المجلسُ عمَّالَهُ дегандаги عمَّالُ каби.

– Бадал мубдалу минҳнинг хато зикр этилганлигини кўрсатса, унга «бадали ғалат» ёки «бадали мубойин» дейилади. ديناراً دينا حذ درهماً ديناراً.

Танбех: Бадал баъз билан бадали иштимолда мубдалу минҳга қайтадиган бир замир бўлиши керак.

Юқоридаги мисоллардаги عماله ва نصفه даги замирлар каби.

۴۴

الإغرابُ المَحَلِّيُّ

Ўрнига кўра эъроб

Агар мабний сўзлардан бир калима ўтган ўринлардан бир ўринга тушса, уни эшитганимиздек талаффуз қилишимиз керак, лекин биз уни ўрни тақозо этган эъробга биноан рафъ, насб, жазм ва жар ўрнида деб эътибор қиламиз.

М: **هُوَ عَالِمٌ** У олимдир. **إِنَّهُ فَاضِلٌ** Ҳақиқатда у фозилдир.

وَمَنْ صَدَقَ فَصَدُّهُ حَسَنٌ عَمَلُهُ Кимнинг нияти тўғри бўлса, иши яхши бўлади. Биз феълнинг рафъ, насб ва жазм ҳамда исмнинг рафъ, насб ва жар ўринлари билан муфассал танишиб чиқдик.

Шунингдек, феъл ёки исм шу ўринларнинг бирида келганида биз уни рафъ, насб, жар ёки жазм қилишни ҳам билиб олдик. Аммо жумлалар ўзгариши билан феъл ва

исмларнинг мабнийлари, яъни охири ҳеч ўзгармайдиганлари ҳам мавжуд эканини билдик. Ушбу мабний калима рафъ, насб, жазм ва жар ўринлардан бирида келса, ҳамда қайси ўринга тушса ҳам, охирини ўзгартирмаймиз. Биз уни эшитганимиздек ўз ҳолатида қолдиришимиз лозим бўлади.

Бироқ биз бу калима ўрни тақозо этган эъробга кўра рафъ, насб ўрнидадир, яъни агар унинг ўрнига мўъраб исм кўйилганида эди, у сўзда рафъ ёки насб аломати кўринган бўлар эди, деймиз. Шунга биноан: *هُوَ عَالِمٌ* «У олимдир» деганга ўхшаш жумлаларда: У «هُوَ» - мубтадо, фатҳага мабний, рафъ ўрнида.

إِنَّهُ فَاضِلٌ «Ҳақиқатда у фозилдир» деган гапда «هُ» «инна»нинг исми, даммага мабний, насб ўрнида. *وَمَنْ صَدَقَ قَصْدُهُ حَسَنَ عَمَلُهُ* «Кимнинг нияти тўғри бўлса, иши яхши бўлади» жумласидаги «صَدَقَ» сўзи феъли мозий, фатҳага мабний, жазм ўрнида, «қасд» сўзи музоф, «ҳу» музоф илайх, даммага мабний, жар ўрнида деймиз ва ҳоказо.